

Іван КЛИМИШИН

доктор фізико-математичних наук, професор, академік АН вищої школи України, дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка

ВЧЕВІ ЗВАХОДЯТЬ БОГА

Видання четверте, доповнене

Івано-Франківськ
Видавництво „Нова Зоря“
2004

ББК 86. З К 49
К-49

К-49 Климишин І. А.
Вчені знаходять Бога.
Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. — 96 с.
ISBN 966-7363-15-5

У книзі наведено розмірковування багатьох учених світу, з яких випливає, що наука і релігія не протистоять, а взаємно доповнюють одна одну. З'ясовано здебільшого невідомі дотепер обставини, які призвели до трагедії Джордано Бруно і драми Галілея. Детально проаналізовано космологічний і телеологічний аргументи, які зміцнюють віру в Бога — Творця світу. У двох додатках зосереджено увагу на окремих місцях з творів Т. Шевченка та І. Франка, роздумування над якими сприяють формуванню в читача почуття власної гідності і які здатні наповнити його серце діяльною любов'ю.

Видання розраховане на студентів вузів, учителів християнської етики, загал учителів, а також усіх, хто цікавиться взаємостосунками віри і науки.

ББК 86.3

Рецензент: Єпископ Іриней БіЛИК ЧСВВ

Дизайн обкладинки автора

© І. Климишин, „Вчені знаходять Бога“, 4-те вид., 2004

© Видавництво „Нова Зоря“, укр. видання, 2004

ISBN 966-7363-15-5

ВСТУП

Кожного погідного вечора Ти, Шановний Читачу, мимоволі зводиш очі вгору, щоб помилуватися красою зоряного неба, Ти, може, й не знаєш відстані до того чи іншого світила. Але всім своїм єством відчуваєш: перед Тобою — безодня. Безодня простору. Ти вловлюєш інтуїтивно, що розміри планети, яка є Твоюю космічною домівною, нікчемно малі порівняно з масштабами навколишнього зоряного світу. Її мимохіть з'являється в Тебе й така думка: оскільки тривалість нашого життя, напевне, нікчемно мала порівняно з віком кожного з цих світил, то існує ще одна безодня — безодня часу...

Чи не найчіткіше сформулював такі роздумування французький філософ **Блез Паскаль** (1623-1662): „Хто вдумається в це, той здригнеться... уявивши собі, що матеріальна оболонка, в яку його ув'язнила природа, утримується на грані двох безодень — безодні нескінченності і безодні небуття... Бо що таке людина у Всесвіті?... Середнє між усім і нічим. Вона не в змозі навіть наблизитися до розуміння цих крайнощів — кінця світобудови і її початку, недосяжних, прихованих від людського зору непроникною таємницею. В однаковій мірі вона не може збагнути небуття, з якого виникла, і нескінченності, в якій розчиниться... Вона вловлює лише видимість явищ, бо нездатна пізнати ні їх початок, ні їхній кінець... Хто окине зором цей безкрайній шлях? Це чудо досягне лише його Творцеві... Людина — найнезбагненніше для себе створіння природи, бо їй важко зрозуміти, що таке матеріальне тіло, ще важче — що таке дух. Ї вже зовсім незрозуміло, як матеріальне тіло може поєднатися з духом. А це — вона сама“.

Усі ці розмірковування можна висловити й такими словами. Людина взагалі, кожен з нас здійснює на Землі своєрідну мандрівку. Якщо розглядати її в часі, то, образно кажучи, — від колиски до гробу. Ї в цій мандрівці кожному з нас необхідно мати відповіді на декілька найголовніших питань: „Хто я тут?“, „Навіщо я тут?“, „Куди мені йти, і чи треба взагалі кудись іти?“ і „Хто допоможе мені у цій мандрівці?“.

Ці питання німецький філософ **Імануїл Кант** (1724-1804) сформулював так: „Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу надіятися?“

Свідомо чи несвідомо, в той чи інший спосіб кожен із нас якось складає відповіді на згадані тут питання. Кажемо інакше: кожен виробляє собі певну систему поглядів на світ, виробляє певні переконання та ідеали, інакше — певні життєві орієнтири. В сукупності це становить *світогляд* людини, без якого її життя немислиме!

Скажемо образно: щоб літати, птахові потрібні крила, без них він загине. Людині, щоб жити, потрібен смисл, сенс життя. Людина може бути голодною, убогою. Але коли вона знає, навіщо живе, коли в неї є якась мета, якась ідея, — їй хочеться жити, хочеться змагатися за цю ідею, іти до своєї мети. Коли ж цієї мети немає, її оточує темрява і порожнеча, а життя здається безглуздом. Тоді людину не звеселяють ні добірні страви, ні розкішна одежа, ні простора квартира — все те, що зветься життєвими благами...

І всі ми усвідомлюємо: найважливішою для кожного, отим найголовнішим орієнтиром на нашій життєвій дорозі є відповідь на питання: „Є Бог чи Його немає?“

Трапалося так, що упродовж десятиліть у нашій країні друкували щороку сотні книжок, в яких твердилося: Бога немає. Ти, Читачу, навіть не уявляєш, наскільки довгими в наших бібліотеках є полиці і якими високими — стелажі, де складено десятки, сотні тонн отого тягару, що ним влада намагалася придавити до землі Твою душу, стримати політ Твоєї думки. В усіх цих книгах говорилося про те, нібито „наука несумісна з релігією“, нібито „наука перебуває в стані неперервної боротьби з релігією“. Від нас приховували, що *більшість найвидатніших учених світу були і є глибоко віруючими* і що це не заважало (і не заважає) їм здійснювати важливі наукові відкриття.

І ще декілька слів до Тебе, Шановний Читачу. Мое знайомство з Тобою — заочне. Я не знаю, хто Ти, які Твої уподобання. Але коли Ти почав перегортати сторінки цієї книги, то певен: Ти маєш потребу поговорити з кимось про оті найважливіші питання людського буття. Напевне, трапляються моменти, коли Тобі

здається, нібито навколо Тебе темрява, в якій стирається різниця між білим і чорним, між добром і злом, в якій не видно жодних орієнтирів. Нібито навколо Тебе безкрайня пустеля, в якій Ти залишений напризволяще і де нема нікого, хто відгукнувся б на Твій біль, хто подав би Тобі руку допомоги.

Беручи за приклад багатьох видатних вчених, я хочу переконати Тебе, що Ти маєш кому звірити свої думки! Що Твій голос чує Той, Хто створив увесь світ. Що *Він є*, що Він з вічності простягає Тобі руку допомоги. Прийми її і побачиш наскільки легшим і радіснішим стає Твоє життя. Повір у Нього, як вірили і вірять найвидатніші вчені усього світу!

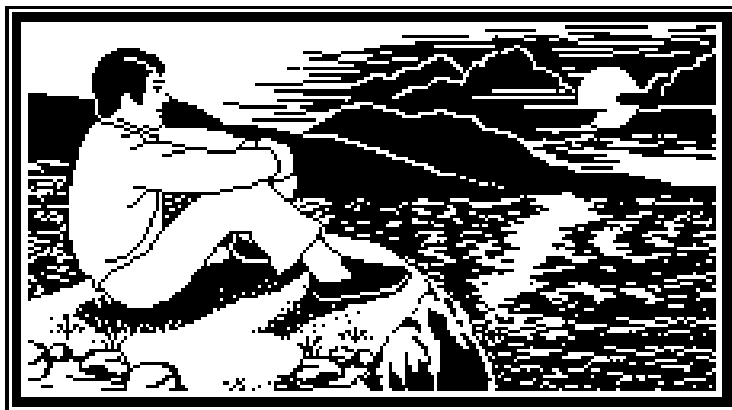
Запевняю Тебе: з якими труднощами Ти б не зустрівся, я їх також пережив. Бував голодним, не мав у що одягнутися, серйозно хворів (загалом понад три роки пробув у лікувальних закладах, зокрема — у 1959-1960 рр. та в 1969-1970 рр. з приводу загострення „свого“ каверзного туберкульозу легень), і зневірювався. Різниця між нами лише одна: я все це вже певною мірою пережив, тоді як Тобі все це доводиться долати якраз тепер...

І ще таке зауваження. Було б, може, легше, розмірковуючи, виробляти собі світогляд, коли б, образно кажучи, кожен із нас перебував, наче Робінзон Крузо, на безлюдному острові, так би мовити, наодинці із Всесвітом і його Творцем. Насправді ж ми знаходимося в людському „житейському“ морі. І може статися, що більшість із тих, з ким щодень стикаємося, мало задумуються над отими найважливішими питаннями... Іноді ж трапляється й так, що ті, хто мав би стати високим взірцем чистоти, чесноти і навіть святості (а це передовсім священики, учителі), виявляються нікчемами. Отож ми повинні чітко розмежовувати ці різні поняття — *є Творець цього світу і є люди, які щось стверджують про Нього!* Ці люди бувають усілякими, бо... *усі ми лише люди.*

Зокрема, ми можемо бачити й чути, як певна людина зранку до вечора твердить: „Бога немає“ і в неї, образно кажучи, не всихає язик. Як злочинець, який порушує Десять заповідей, часто не те що не зазнає негайної небесної кари, а, навпаки, упродовж свого життя розкошує, владарює над іншими. Тим самим він захоочує до злочинства, він стирає грань між поняттями „добро“

і „зло“. І, дивлячись, як „небо терпить“ усе це, інші слабодухі люди починають думати, що „над нами немає ніякого Творця, ніякого Судді“...

Мусимо знати, що так є. І що, мабуть, у цьому полягає певний задум Творця. Що ми покликані до життя саме в такий світ — переповнений злом, болем і стражданнями. Що це — *світ вибору*, де ми щомиті маємо вибирати між добром і злом. Це — світ, де нікому не обіцяно безсмертя в наявній у людини „тілесній оболонці“. У цьому світі нікому не обіцяно „залізне“ здоров'я — без легких недомагань чи й важких хвороб. Тут кожній людині „вділено“ усього лише певний проміжок часу життя, який вона ще й, по своїй глупоті, може скоротити, отруюючи себе то алкоголем, то якимись наркотиками. А ще — може зробити його нецікавим для себе й для інших, ганяючись за нікчемними міражами і порушуючи загальноприйняті норми співжиття. Тому так важливо для кожного задумуватися над смыслом свого життя, продумувати і ось цю „формулу“: „Господи, дай мені збагнути Твій задум щодо мене...“

1. ІЗ ТЕМРЯВИ ДО СВІТЛА

У вступі ми вже співставили життя людини з мандрівкою. І було б непогано, щоб цю аналогію ми згадували собі частіше. Щоб усвідомлювали, що життя — не тупцювання на місці, а рух уперед!

Одному з Отців Церкви, **св. Василю Великому**, належить такий вислів: „Людина — це звір, якому звелено піднятися від землі до неба“, отже, до свого Творця. І щоб ступити в цьому напрямі хоча б крок, людина мусить усвідомити собі — хто вона така, чи є в неї сили і здатність до такої мандрівки...

Відчуваємо всім своїм еством: є в нас така здатність (і потреба!) прямувати вверх. Здогадуємося: це наш дух прагне піднятися до своєї Небесної Вітчизни. Але він, цей дух, ув'язнений в нашій тілесній оболонці, уярмлений нею, нашим тілом... Це тіло вимагає їжі, його необхідно в щось одягати. І тому людина кидається із одної крайності в іншу, „роздирається“ в розпачі між небом і землею, між необхідністю вирішити „нікчемні“ проблеми свого повсякденного життя і необхідністю втамувати поклик свого духа!

Отож, ще раз повторимося: кожен із нас повинен іти, підіймаючись уверх по крутій і вкритій терням дорозі, здаючи „тут“ певний екзамен. Вириваючись із темряви буденщини, іти до світла, до життя одухотвореного, до життя, наповненого глибоким змістом. Напрямок руху нам вказує релігія. Зберегти й помножити сили допомагає наука. Осмислити ж усе, що бачимо навколо, — філософія.

Релігія — фундамент життя

Якщо коротко, то суть цього слова розкривається так: *релігією* прийнято називати особливу форму свідомості, центральним стрижнем якої є віра в Бога — Творця всього навколишнього світу.

Цікавим є, однак, який зміст вкладали у слово „релего“ давні римляни. Отож, воно означає „знову збирати“, „повторно відвідувати“, „ще й ще раз вдивлятися“, „знову обговорювати“, або ще

„соромливість“, „добросовісність“, „усвідомлення вини“. Як бачимо, це слово дуже давнє і в ньому відображено довгий шлях людей до самоусвідомлення, до здатності відкинути поспіх, глибоко вдуматися в те, що справді є серйозним... Наслідком цих роздумувань і стало переконання в тому, що весь навколишній світ має свого Творця. Тому й слово „релігія“ набуло значення „зв’язок із Богом“.

Людина почала прислухатися до свого внутрішнього голосу — до *совісті*, яка вказувала їй на різницю між добром і злом. В людини виробилося поняття *гріха*. І вона намагалась уникати його не тому, що боялася кари з боку одноплемінників, а тому, що боялася кари Божої. Так з’ясувалося, що віра у Всемогутнього, Всевідаючого Творця привносить упорядкованість і лад у співжиття людей.

На підтвердження всього тут сказаного наведемо вислови декількох письменників, учених і громадських діячів:

Гомер (800 р. до н. е.), давньогрецький поет, автор поем „Іліада“ та „Одісея“: „Усі люди тужать за богами“.

Сократ (469-399 р. до н. е.), давньогрецький філософ: „Наймудріші і найсильніші народи є водночас найбільш релігійними“.

Платон (427-347 р. до н. е.), давньогрецький філософ: „Незнання Бога є для держави найбільше з лих, і хто підриває релігію, той підриває разом з тим і основи суспільства“.

Плутарх (бл. 46-126 р. н. е.), давньогрецький письменник: „Ви знайдете міста, не оточені стінами, які не мають ні літератури, ні палаців, ні монет, таких, які не знають, що таке театр, гімназії, але ви не знайдете такого міста, яке було би без Бога, яке б не знало клятви, молитви ні жертвоприношення; місто швидше може не мати під собою ґрунту, ніж залишатись без релігії“.

Цицерон (106-43 р. до н. е.), давньоримський філософ і письменник: „Все рухається вперед релігією“.

Джордж Вашингтон (1732-1799), перший президент США: „Віра, релігія і моральність — це необхідні підпори усякого добробуту і ладу. Не є приятелем вітчизни той, хто підкопує оті підвалини людського щастя. Розум і досвід показують нам, що моральність без віри не може існувати“.

З плином часу сформувалися світові та національні релігії. До перших належить *буддизм* (сьогодні його сповідує 329 млн. чоловік), *християнство* (1 млрд. 759 млн., серед них: католиків — 906 млн., протестантів — 653 млн., православних — 200 млн.) та *іслам* (917 млн.). До других належать *індуїзм* (722 млн.), *їудаїзм* (19 млн.), *конфуціанство* (338 млн.). У світі налічується також 796 млн. осіб — прихильників інших релігій і лише 269 млн. тих, хто віруючим себе не визнає. Не конкретизуючи тут, в чому полягають особливості тої чи іншої релігії, звернемо увагу на такі принципово відмінні погляди щодо відношення Бога-Творця до Його творіння. Мова йде про деїзм, теїзм і пантеїзм.

Деїзм (від латинського „деус“ — Бог) визнає Бога першопричиною світу, але заперечує Його дальше втручання в явища природи та в хід суспільних подій. Деїстом, зокрема, був французький філософ **Вольтер** (1694-1778), який ставився вороже до католицької Церкви, але вірив у Творця світу і навіть заявив таке: „Якби небеса, позбувшись свого величного вигляду, перестали Його виявляти, якби Бог не існував, — Його необхідно було б придумати“.

Для *теїзму* (від грецького „теос“ — Бог) властиве розуміння Бога як Особи, яка не лише створила світ і все, що живе в ньому, але яка стало опікується цим світом і навіть кожною окремою людиною в ньому. Важливим тут є визнання *одкровення* — передання людям найважливіших істин, повчань і передбачень щодо майбутніх подій людської історії, що їх від імені Бога проголосили пророки (для християн це є змістом Біблії), а також визнання певних догм (тверджень, істинність яких піддавати сумнівам не можна) і певного культу (звичаїв, обрядів і свят). Для теїзму притаманною є віра в чудо.

Пантеїзм (від грецького „пан“ — все і „теос“ — Бог) — система поглядів, за якою Бог є безособовим началом, нібито тотожним природі. Тут стверджується, кажучи філософською термінологією, що Бог не трансцендентний природі, а іманентний їй, тобто що Він перебуває не поза природою, а в ній. Таким уявленням пересичені всі філософські та релігійні системи давньої Індії та Китаю, вони ж зустрічаються у деяких давньогрецьких вчених (як ось Анаксагор), а в часи середньовіччя і в

наступних століттях відроджувалися у різних варіантах. Зокрема, пантеїстом був Джордано Бруно, Спіноза, Й.-В. Гете і певною мірою Г. С. Сковорода.

З давніх-давен „в ногу“ з релігійним поглядом на світ іде *атеїзм* — система поглядів і принципів пояснення дійсності, що виключають існування надприродного. Атеїзм ставить своїм завданням „спростування релігійного світогляду і подолання релігійних пережитків“. Про нього вже згадував Псаломспівець (а це 1000 років до н. е.): „Безумний говорить у серці своїм: „нема Бога“ (Пс. 14: 1) і остерегає: „Щасливий чоловік, що не ходить на раду безбожних“ (Пс. 1: 1).

І серцем, і розумом

Релігія дає людині відповідь на питання: „Звідки взявся світ?“. Однак цю відповідь вона вловлює скоріше інтуїтивно, своїм серцем. Але ж у неї, людини, є розум! Вона здатна спостерігати навколишні явища, систематизувати їх, узагальнювати. І, річ ясна, окремі люди, маючи певний життєвий досвід, вміли передбачувати принаймні деякі з цих явищ, вони знаходили доречні слова, щоб пояснити їх, а з плином часу і передавати свої знання співплемінникам. Їх то і було названо мудрецьми. Всю ж сукупність найзагальніших поглядів на світ, на місце людини в ньому греки і назвали *філософією*, що в перекладі й означає „любов до мудрості“.

Як висловився німецький філософ **Імануїл Кант** (1724-1804), людина не перестає філософствувати, як не перестає дихати, навіть перебуваючи в зіпсованому повітрі. Філософія з'явилася з притаманної людині жаги якомога більше пізнати світ. Її завданням стало вироблення отого найзагальнішого погляду на світ, інакше — вироблення певного світогляду. І, звичайно, при складанні відповіді на питання „звідки взявся світ?“, філософи мусили приймати одну з двох можливостей, що виключають одна одну. Перша — „світ створений Богом (богами) і друга — „світ виник сам собою (або існує вічно)“.

Згодом філософи сформулювали це питання так: що є першим (первинним) — матерія чи свідомість (Бог)? Тих, хто стверджу-

вав: „першим є Бог, який створив світ“, було названо *ідеалістами*. Хто твердив: „первинною є матерія, свідомість же (людська) виникла згодом внаслідок поступової самоорганізації матерії“, отримав назву *матеріаліста*. Суперечка (боротьба) двох цих поглядів упродовж тисячоліть приймала іноді дуже гострі форми (найбільш наочно це проявилось в нашому, ХХ ст...). В наш час можемо сказати, що матеріалістичний світогляд зазнав краху як у теорії, так і на практиці. До наведених вище слів Сократа доречно долучити сказане російським філософом **С. Л. Фрэнком** (1877-1950): „Епохи віри завжди є епохами творчості і припливу нових сил, а епохи невірства — епохами занепаду, зубожіння і застою“.

Так — на практиці, тут вона дещо випередила теорію. Бо ж, кажучи словами сучасного російського філософа **В. В. Бібіхіна**, роздуми про найвище зустрілися з перепонами: довести розумом існування Бога неможливо. Тобто неможливо скласти таку низку міркувань, прослухавши яку кожен співбесідник зразу перестав би в цьому сумніватися! Такий стан давні греки назвали *апорією* (від порос — „тісний прохід“, „місток“, отже апорія — це „відсутність містка“, „сумнів“, „втрата впевненості в собі“). Філософія і констатує, що до Вищого, до Творця ні містка, ні парома немає!

Так, між Богом і людиною, між Творцем і Його творінням — безодня. І все ж людина у змозі спілкуватися зі, здавалося б недосяжним. Божеством. Цю змогу дає їй *релігія*. Це знали вже стародавні римляни, тому й кожен жрець в них називався понтіфексом — „будівничим мостів“, мостів між „землею“ і „небом“, між „матеріальним“ і „духовним“, між людиною і її Творцем. І сьогодні Римський Первосвященик, папа, має ще одну назву — Верховний Понтифік (Понтифекс Максимус, вживається з V ст.).

Як зауважив В. В. Бібіхін, релігія відрізняється від філософії тим, що стверджує можливість чуда, і саме чудо проводить нас через безодню. Усе найвище в релігії залишається незбагненим. Як ось у християнстві: Христос не міг народитися — і народився, не міг воскреснути — і воскрес. Природньо цього пояснити не можемо. Це — чудо.

Років 70, а то й 50 тому вважалося, що „релігійні забобони“ зникнуть разом із ліквідацією приватної власності. Декому ще пам'ятне таке гасло: „Вступаємо в колгосп і закриваємо Церкву“. Наслідок відомий: хліб довелося купувати за кордоном! Причина цього матеріального занепаду відома: „Не хлібом самим буде жити людина, але кожним словом, що походить із уст Божих“ (Мт., 4:4). А **Ф. М. Достоевський** (1821-1881) у своїй „Легенді про Великого інквізитора“ з'ясував це так: „Бо таємниця людського буття не в тому, щоб лише жити, а в тому, **для чого** жити. Без твердого уявлення собі, для чого їй жити, людина не погодиться жити і швидше знищить себе, ніж залишиться на землі, хоча б навколо були все хліби...“ І ті, хто позбавляє людину Бога, а тим самим і мети її життя, хто зосереджував увагу головним чином на досягненні нею матеріального благополуччя, мали сумні жнива! Бо лише релігійна людина, знаючи, що вона створена за образом і подобою Бога в розумінні її творчих потенцій, здатна перетворювати світ, перетворювати пустелю в оазу життя.

Проте куди гіршим від матеріального є факт занепаду культури народу там, де „реалізовується“ на практиці атеїстичний світогляд. І тут дивуватися нічого. Адже саме слово *культура* (з латинського це — освіта, розвиток) походить від слова *культ* („поклоніння“). Якраз навколо культу, навколо храму і будувалась упродовж тисячоліть культура. І, як висловився московський публіцист **Г. С. Померанц**, зруйнування цього зв'язку дало катастрофічні наслідки. „Бо без обрядів, що возносять душу вгору, у житті утворюється прірва, в яку все валиться. А почуття порожнечі лише на деякий час заглушується вином, наркотиками, сексом. І недосвідчені душі, які ні разу не доторкнулись до святині, темними хмарами кружляють над духовними цвинтарями міст і сіл“.

Що може наука?

Якщо вірити недавнім оптимістам, то наука може все. Вона, мовляв, вже „довела, що Бога нема“, вона дає чіткі вказівки, як

на землі „збудувати справедливе суспільство, цілковито підкоривши собі всі сили природи“ і т. п.

Що й казати, вчені другої половини XVIII й усього XIX ст. були дуже самовпевненими. Проте ота віра в необмежені можливості науки в наш час зменшується з кожним новим її відкриттям. Зараз ми все частіше чуємо, що віра в науку виявилася великою ілюзією. Бо, кажуть, технічний прогрес, зокрема, дав нам водопровід та електрику, але також призвів до великого забруднення навколишнього середовища, до його руйнування, до чорнобильської катастрофи зрештою. З початком XX ст. вчені запідозрили, що „матеріальний прогрес іде поруч із деградацією моралі, якщо не за її рахунок“. Маючи усе це на увазі, один філософ вигукнув: „Лише Бог може нас врятувати“!

Отже — що ж насправді може наука і що їй недосяжне? Як прийнято говорити, *наука* — це упорядкована система понять про явища і закони навколишньої дійсності. Мова тут іде не про простий перелік фактів („кинутий вгору камінь падає на Землю“), а й про їх пояснення („камінь падає, бо Земля його притягує“), про осмислення цих фактів і на цій основі — про передбачення нових явищ і подій („якщо, перебуваючи на високій горі, кинути камінь горизонтально зі швидкістю 8 км/с, то він вже на Землю не впаде, а стане її штучним супутником“).

Система наукових знань складається поступово, багатьма поколіннями вчених, які передовсім проводять спостереження й систематизацію явищ і на цій основі, шляхом логічних міркувань, здійснюють певні узагальнення. Для пояснення причини появи того чи іншого явища висловлюють певне припущення — *гіпотезу*. І якщо ця гіпотеза „оправдає“ себе, якщо вона дасть змогу передбачити нові явища, то вона стає теорією — важливою складовою частиною науки.

Наприклад, польський астроном **Микола Коперник** (1473-1543) висловив таке припущення: „Тяжіння є не що інше, як природне устремління, яким божественне провидіння Творця Всесвіту наділяє вагомі тіла, щоб вони набували сферичність“. Але до Коперника, та й він сам, стикалися лише з фактом падіння тіл на поверхню Землі! І коли в 1609 р. **Галілео Галілей** (1564-1642) виявив, що навколо Юпітера обертаються чотири супутники (ціл-

ком так само, як Місяць навколо Землі), цю гіпотезу можна вже було сформулювати конкретніше: кожне небесне тіло здатне притягувати до себе інші такі ж тіла. А ось як ця сила притягання змінюється з відстанню — тобто *закон всесвітнього тяжіння* — вдалося встановити англійцеві **Ісааку Ньютону** (1643-1727) аж через двісті з лишком років після народження Коперника (у 1687 році). Як знаємо, на підставі цього закону вдалося згодом виявити за орбітою Урана ще дві планети — Нептун (відкрита 1846 р.) і Плутон (у 1930 р.). І тепер ми вже знаємо, що цей закон є одним із основних законів світобудови. Він „керує“ падінням яблука з яблуні, рухом планет навколо Сонця, рухами зір у Галактиці і самим „життям“ як окремих зір, так і цілих зоряних систем.

З цього видно також, що в кожную історичну епоху існує своєрідний „горизонт“, який відділяє „те, що ми знаємо“, від того, „чого ми не знаємо“. В часи Коперника, скажімо, ніхто не знав, як далеко до Сонця (і, до речі, применшували цю відстань майже в 20 разів). На початку нашого століття ще думали, нібито Сонце перебуває у центрі Галактики. І ніхто тоді не здогадувався (або — не мав доказів того), що за межами нашої зоряної системи є безліч таких же Галактик. Сьогодні ж астрономи „проникають“ у Всесвіт до таких відстаней, з яких світло доходить до нас за 10 мільярдів років! Кажемо, що там сьогодні проходить отой горизонт науки. Інакше, про все, „що там далі“, що за тим горизонтом, ми можемо лише здогадуватися...

На основі усієї сукупності даних науки створюється так звана *наукова картина світу* — система уявлень про найзагальніші закони будови й розвитку Всесвіту і його окремих частин. Ця наукова картина світу, тою чи іншою мірою, стає елементом світогляду кожної людини. Бо ж таки кожен із нас хоче скласти собі певне уявлення про те, „звідки взявся світ“, як також „як з'явилося життя на Землі в усіх його дивовижних формах?“.

І ось тут то виникають труднощі. Так, астрономи вивчають навколишній зоряний (і галактичний) світ упродовж лише 25 століть. А намагаються вони (чи навіть зобов'язані!) намалювати нам картину будови й розвитку всього Всесвіту і то протягом 15 мільярдів (!) років. У свою чергу, біологи досліджують світ лише 300 років. І — роблять спроби пояснити нам, як розвива-

лося життя на Землі впродовж двох мільярдів років! І ті, і ті, звичайно, чинять справді героїчні зусилля, щоб заглянути в дуже далеке минуле. Але ж не важко здогадатись, що при цьому вони можуть допуститися серйозних помилок. Внаслідок цього, вони, учені, можуть стати винуватцями спотворення усєї „наукової“ картини світу, яку хтось інший побудує на їх помилках. Як побачимо далі, сьогодні багато вчених доходять до висновку, що якраз дарвінізм, теорія еволюції життя на Землі і є такою помилкою, яку, однак, переписують з однієї книжки в іншу ось уже понад сто років. Що так зване „еволюційне дерево“ існує лише у фантазії (сьогодні, на жаль, ще багатьох) біологів, у природі ж воно ніколи не „реалізувалося“. Трагедія в тому, що дарвінізм був чи не головною опорою атеїзму, войовничого безбожництва, розгул якого ми так недавно пережили...

Протистояння чи взаємодоповнення?

Стверджуючи, що „наука допомагає рухатися, а релігія вказує напрям руху“, ми тим самим провели розмежування сфер науки й релігії. Тут коротко й поговоримо про те, що насправді між наукою і релігією немає жодного протистояння, що вони якраз доповнюють одна одну. Інакше було б незрозумілим, як це найвидатніші вчені світу могли бути віруючими, залишаючись цільними особистостями, не переживаючи ніяких внутрішніх конфліктів.

Та ще раз оглянемося назад. Очевидно, що на світанку цивілізації людина задовольнялася простим релігійним поясненням навколишньої дійсності. Згодом з'явилася *філософія* як перша „раціональна (тобто заснована на доведеннях розуму) спроба розуміння світу“. В найтіснішому зв'язку з нею розвивалась *теологія* (богослов'я) — система обґрунтування вчення про Бога, про істинність догматів, релігійних правил і норм життя. І лише в XIII ст. св. **Тома Аквінський** (1225-1274) вперше відділив філософію від теології, мовляв, теологія повинна використати філософію для того, щоб зробити істини одкровення доступнішими для людського розуму. Тоді ж, у XIII ст., було принаймні усвідомлено необхідність (чи неминучість) другого кроку — відділення досвіду, експериментальної науки від філософії. На це вказав англій-

ський філософ **Роджер Бекон** (бл. 1214-бл. 1292). Згодом його однофамілець і земляк **Френсіс Бекон** (1596-1626) розробив метод наукового пізнання навколишнього світу, який спрощено звучить так: „порівнуй та узагальнуй“. Отже відлік у „біографії“ сучасної науки ведуть з епохи Відродження, точніше від Коперника, Галілея (він — один із засновників точного природознавства) і французького філософа і математика **Рене Декарта** (1596-1650), який, зокрема, висунув положення про незнищуваність руху.

Згодом наука розділилася на чисту і прикладну. Завданням першої є встановлення нових законів, інакше — „отримання істин“, другої — практичне застосування вже наявного знання для полегшення й урізноманітнення життя людей (якщо точніше — з’явилися окремі галузі науки, кожна з яких пішла своїм шляхом, використовуючи лише для неї придатні методи дослідження). І ось тут проявився „зворотний бік медалі“. По-перше, у пошуках істини наука не бере на себе ніяких зобов’язань моральних (крім чесності й добросовісності вченого). Кажуть інакше: немає морально неприйнятних істин. По-друге, і це вже згадано, розвиток тої чи іншої технології призводить і до небажаних побічних наслідків...

Тому й з’явився крилатий вислів: „Наука пояснює світ, але відмовляється в ньому жити“. Наука може допомогти улаштувати зручніше наше життя, але вона не в змозі сказати, якою має бути *мета* цього життя. Вона може вказати, як краще здійснити мандрівку, але не може встановити, *в якому напрямі слід рухатися*. А головне, і це слід повсякчасно пам’ятати, — наука нічого не може сказати про *першопричини* буття!

Прийmemo до уваги і те, що здавна наука була доступною не багатьом, тоді як віра всім. Частково з цієї причини склалося уявлення, що оскільки наука є дитям розуму, а релігія — дитям почуттів, то вони не мають „спільної точки“. Сьогодні в багатьох людей існує щире переконання, нібито релігія — це всього лише первісне, наївне пояснення світу, яке сучасна наука нібито вже цілком відкинула. У підсвідомості багатьох людей відклалося зверхницьке, зневажливе ставлення до релігії і до віруючих. Часто це пов’язане з тим, що кожному з нас доводиться зустрічати здеградованих осіб, які, однак, прикриваються релігійними гаслами. І не

кожен „тверезо мислячий“ захоче „поставити себе в один ряд“ з такою особою...

Гарну аналогію, яка з'ясовує співвідношення між наукою і релігією, знаходимо у праці „Релігія і наука“ (1925 р.) вже згаданого філософа **С. Л. Фрэнка**. Розглядається простий приклад: пасажир зайняв своє місце у вагоні, і поїзд рушив зі станції. Для сусіда у вагоні цей пасажир є нерухомим, а з точки зору чергового по станції цей пасажир рухається. Далі читаємо: „Наука вивчає відношення і явища, які відбуваються у вагоні, залишаючи поза увагою відношення цього вагона і його пасажирів до всього, що є поза ним. Релігія ж вчить якраз тому, в якому відношенні перебувають пасажир вагона до тої ширшої сфери, яка оточує вагон і з якої можна пояснити його рух як цілого. Обидва ці знання не суперечать одне одному, а цілком погоджуються між собою і обидва нам однаково потрібні. А, зрештою, може й неоднаково! В різних обставинах для різних людей то одне, то інше з цих знань виявляється значно потрібнішим від протилежного...“

І далі: „Розкриваючи аналогію з вагоном, ми передовсім стверджуємо таке: наука розглядає світ як замкнуту в собі систему явищ і вивчає співвідношення між цими явищами поза співвідношеннями світу як цілого, а отже кожної її частини, до його вищої основи, до першопричини, абсолютного начала, з якого він породився і на якому він базується. Релігія ж якраз з'ясовує відношення світу і людини до цієї абсолютної першооснови буття — до Бога. І з цього пізнання черпає пояснення загального смислу буття, який залишається поза полем зору науки. Наука мовби вивчає середину, проміжний шар, або відрізок буття в його внутрішній структурі. Релігія пізнає ту ж середину в її відношенні до початку і кінця, до цілого буття, до його першооснови“.

Повторимось: перед кожною людиною і перед наукою в цілому стоять три найголовніші питання: „звідки взявся світ?“, „як виникло життя на Землі?“, та „як на Землі з'явилась людина?“. І, використавши оту аналогію з вагоном, ствердимо: відповіді на ці питання доводиться шукати не всередині вагона, а поза ним. А отже — поза межами компетенції тої чи іншої галузі науки. Тому то наука не суперечить і не може суперечити релігії. Адже

предмет обговорення знаходиться за межами, доступними для досліджень, а тим самим — за межами науки. Тому навіть найбільший учений з легкою душею (а не тому, що „відчуває безпомічність перед сліпими силами природи чи капіталу“) вірить у Бога-Творця. Американський астронавт **Френк Борман**, облітаючи наприкінці грудня 1968 р. Місяць на космічному кораблі „Аполлон-8“, читав перші рядки Біблії: „На початку створив Бог небо і землю...“. У серпні 1981 р. інший американський астронавт **Джеймс Ірвін**, перебуваючи на поверхні Місяця в складі експедиції „Аполлон-15“, прочитав псалом 120: „Я звів очі мої вгору, звідки прийде поміч моя. Поміч моя — від Господа, що створив небо і землю...“

На жаль, широка громадськість мало що знає, наскільки за останні сто років змінилися уявлення про те, *що насправді може наука і що їй не під силу*. Про це влучно сказано у книжці французького філософа **Жакліни Рюс** „Поступ сучасних ідей“ (К., 1998): „В кінці ХХ ст. наука опинилася в полоні радикальної невизначеності, у стані подвійної непевності: по-перше, розпалися абсолютні основи, так дорогі вченим ХІХ ст., а по-друге, наука помчала до обрію знань, який безперервно віддаляється, і тій гонитві немає кінця“. В іншому місці зауважено, що „минуле... більше не освітлює майбутнього, і людський дух змушений посуватися вперед у темряві“. І ми бачимо „краєвид, завалений руїнами: це кінець переможного розуму з його урочистим походом абсолютів... Основи й усталені істини, на яких стояла наша наука, нині вибухнули й розлетілися на друзки...“

Нинішнє безсилля науки щодо з'ясування першооснов буття у свій спосіб визнав у 1986 р. видатний англійський математик **Джеймс Лайтхіл**. Він в офіційній заяві від імені своїх колег вибачився за те, що „упродовж трьох століть освічену публіку вводили в оману апологією детермінізму, заснованого на системі Ньютона, тоді як можна вважати доведеним, принаймні з 1960 р., що цей детермінізм є помилковою позицією“. Якраз у 60-х роках ХХ ст. закладено основи нової науки — *синергетики*, науки про самоорганізацію, тобто про „самовільне“ виникнення („самопородження“) нових якостей у тій чи іншій системі, що, як вважають, має революційне значення для розуміння навколишнього світу.

Один з її творців, бельгійський фізик, лауреат Нобелівської премії **Ілля Пригожин** у праці „Філософія нестабільності“ (ж. „Вопр. филос.“, ч. 6, 1991) зазначив: „світ, в якому живемо, — нестабільний“, а тому, зокрема, „маємо відмовитися навіть від мрії про вичерпне знання... Навіть якщо можна знати початкові умови, то майбутнє залишається принципово непередбаченим... Реальність взагалі не контрольована в смислі, який був проголошений попередньою наукою“. У статті ж „Природа, наука і нова раціональність“ („Философия й жизнь“, ч. 7, 1991, с. 32) він же зазначив: „Ми були жертвами спотвореної картини науки“!

„Хай згине тьма!“

Саме так звучав один із лозунгів поборників соціалізму 125-річної давності: „Геть Бога — хай згине тьма!“, „Геть приватну власність!“, „Геть сім'ю!“. І — буде рай...

Тим часом, як бачимо тепер, без релігії, без Бога життя людини втрачає свій глибинний смисл, вартість і мету, людина втрачає усілякі імпульси до творчої праці. Наполеглива, творча праця — це особиста відповідь кожного на заклик Бога, звернений безпосередньо до нього, і цей найголовніший принцип етики праці протестантства призвів до бурхливого розвитку індустріального суспільства в Європі. Наші ж „мудреці-філософи“, позираючи „туди“ із заздрістю (і озлобленням), продовжували переконувати нас у зовсім протилежному. Ось „перлина“, створена зовсім недавно, у 1980 (!) р.:

„Навряд чи кому прийде в голову стверджувати, що кір приносить користь людям лише на тій підставі, що в певному віці майже всі люди хворіють корем. Те ж можна сказати про релігію: вона є різновид соціальної хвороби, поганий сон людства, за давнєна дитяча хвороба суспільного розвитку. Затягнулась ця хвороба тому, що людина поступово звільнюючись від безсилля перед природою, опинилася у владі інших сил — сил класового пригноблення“ („100 ответов верующим“, М., 1980).

Ось так, Шановний Читачу! З дивовижною легкістю щире релігійне почуття оголошувалося хворобою, а чесних трудівників, простих, скромних людей піддавали тортурам у психіатричних лі-

карнях! Ї трагедія в тому, що отих „лікарів“ було занадто багато... Ось як про це ж писав горезвісний „соціаліст“ **Беніто Мусоліні** (1883-1945) в брошурі „Нема ніякого Бога“ (1904 р.): „З наукової точки зору релігія є безглуздя, на практиці вона аморальна, а люди, яким вона притаманна, хворі“. Що вже тут скажеш...

Атеїсти упродовж десятиліть твердили, що релігія — „це засіб одурманення людей, щоб випорожнити їх кишені“, вони переконували нас, нібито релігія — це „опій“, „вид духовної сивухи, в якій раби капіталу топлять свої болі і свою людську гідність“. Але ж усе якраз навпаки! Ось яка головна заповідь християнства: „Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш небесний“ (Мт., 5: 48) або інакше: „Будьте святими, бо святий Я“ (Левит, 11: 45). Річ ясна, ця вимога непосильна для людини, але це — дороговказ! А коли людина знесилюється, падає в розпач, їй на допомогу приходить Спаситель і каже: „Не зневірюйся! Те, що тобі не під силу, Я взяв на Себе“.

Тож якраз атеїзм, особливо оте войовниче безбожництво, є справжньою тьмою, яка розслаблює, деморалізує і духовно убиває людей. Це атеїзм може стати шкідливим наркотиком — опієм у найгіршому розумінні слова — для приспання совісті людини, яка інакше зазнавала б душевних мук і докорів совісті за вчинені гріхи!

На превеликий жаль, християнство не усунуло з життя злоби і насильства, бо їх повністю неможливо усунути з людської природи. Але воно особливо загострило в людині усвідомлення гріховності і ганебності насильства, загострило поняття цінності кожної людської душі, поваги до неї, ідею рівності усіх людей як дітей Божих. У християнстві перед людьми відкрився світ радості й світла, радості відчувати близькість Бога до кожної людської душі!

Як згадувалося, за одним із визначень, релігія — це зв'язок з Богом. Ї не випадково услід за Гомером **св. Августин** (354-430) сказав так: „Створив Ти нас для себе, і тривожиться серце наше, доки не спочине в Тобі“. Це значить, що релігія не „зітхання пригніченої тварі“, а поклик до пошуку єдиної справжньої цінності життя. Ця туга, яка живе в людській душі і яку не можна нічим втамувати, — це свідчення душі про саму себе. Свідчення того, що людина не хоче жити як тварина. Людина відчуває, що

повинна жити для чогось вищого, бо чисто тваринне існування принижує її людську гідність. І лише задовольнивши оту потребу своєї душі — віднайшовши зв'язок із Богом, людина знаходить справжнє щастя, отой чудовий еліксир життя, відповідь на питання — навіщо вона з'явилась на світ.

Давно визнано вже, що релігія є психологічною опорою життя. Як і те, що релігія здатна усувати з душі людини руйнівні негативні емоції, перетворювати їх на позитивні, творчі (**Арістотель** назвав це *катарсисом* — очищенням). За визнанням багатьох учених, релігія — найважливіший засіб лікування психічно хворих людей. Визнано, що релігія є чудодійним засобом для профілактики усяких захворювань. Глибоко віруюча людина, здавшись на ласку Божу, збуджує в глибинах свого організму конструктивні, зцілюючі сили. Не даремно сказав давньогрецький філософ **Евріпід** (V ст. до н. е.): „Ти маєш духовну музику, то чого ти хворієш?“...

Не випадково років 25 тому опубліковано підсумки досліджень, проведених групою американських лікарів: „Ті, хто не цікавиться гороскопами, живуть років на 3-5 довше“. А вже зовсім недавно львівська газета „Високий замок“ (за 11. 12. 2003 р.) вмістила статтю під промовистою назвою „Віруючі живуть на 8 років довше“ і далі — „Про вплив релігії на здоров'я говорять не богослови, а медики...“

Вже згадувалося, що і в житті цілого народу, держави релігія відіграє надзвичайно важливу роль. Вона — засіб збереження соціального зв'язку, засіб збереження історичного обличчя народу, скріплюючий стрижень його життя, вона зрештою — суть душі народу. Тому особливої уваги заслуговують ось ці слова російського вченого **Ігоря Шафаревича**: „Більшість етнографів згодні з тим, що основною причиною вимирання примітивних народів при їх зіткненні із сучасною цивілізацією було не фізичне винищення їх європейцями, не заразні хвороби, не спиртні напої, а зруйнування їхнього духовного світу, релігії і ритуалів, які прив'язували їх до життя“!

Отож, беручи до уваги все тут сказане, хіба повинна навіть високоосвічена людина кінця ХХ ст. соромитись того, що вона вірить у Бога-Творця і, зокрема, що вона — християнин?

2. ЗА СТОРІНКАМИ ІСТОРІЇ

Для підтвердження тези, нібито „наука несумісна з релігією“, нібито „наука перебуває в стані неперервної боротьби з релігією“ атеїсти наводили приклади переслідувань учених з боку Церкви, зокрема такі драматичні історичні факти, як спалення Джордано Бруно та ув'язнення після принизливого каяття його ж земляка Галілео Галілея. Атеїсти твердили також, нібито й Коперник (який, до речі, був каноніком — особою духовною) за життя не хотів публікувати свою працю, оскільки „боявся переслідувань з боку Церкви“.

Варте, однак, уваги те, що від 1119 р., коли в Больоньї (Півн. Італія) було засновано перший в Європі університет, приблизно за 600 років атеїсти не налічують навіть десяти „мучеників науки“, які зазнали гонінь чи мученицької смерті. Крім згаданих вже вчених мовиться ще про Мігеля Сервета, Джуліо Ваніні, як також про Андреаса Везалія, Томазо Кампанелу і Баруха Спінозу. Про них і піде мова нижче. Але зверни увагу, Шановний Читачу: тут буде мова не про боротьбу науки з релігією, а про боротьбу (вона таки справді була) двох світоглядів — атеїстичного та релігійного!

Про жертви інквізиції

Переслідування учених з боку Церкви пов'язується в першу чергу з діяльністю інквізиції. *Інквізиція* (в перекладі з латинської — „розшук“) — це трибунал для виявлення, покарання і запобігання ересі, який насправді виник у Візантії вже в IV ст., а католицькою Церквою був створений в XIII ст. і який фактично проіснував до 1965 р. Інквізиція таки вписала в світову історію не одну трагічну сторінку. Але як відрізняються між собою цифри, що їх атеїсти наводили у різних статтях, присвячених цій організації!

Наприклад, в „Українській радянській енциклопедії“ видання 1961 р. (т. 5) стверджувалося, що „на вогнищах інквізиції заги-

нуло близько 5 мільйонів чоловік“. За даними „Словника атеїста. Католицизм“ (1991 р.) „загальне число жертв інквізиції обчислюється сотнями тисяч“. З книги **А. Григулевича** „Инквизиция“ (1976 р.) довідуємось, що в Іспанії (а саме там інквізиція була найлютішою) спалено живцем 36 212 чоловік, а в столиці Португалії з 1536 р. до 1821 р. спалено 355 чоловік і 221 жінку, померло в тюрмі 806 чоловіків і 546 жінок.

Але ж не лише інквізиція чинила суд і розправу... У Франції, скажімо, так званих чаклунів судив сам парламент. „Процеси відьом“ в Англії та Німеччині розгорілися вже після їхнього переходу в протестантство. Сторінки ці трагічні, звичайно. Бо трагічним було саме життя. Війни, страхітливі пошесті та інші лиха траплялися часто, а причина їхня не завжди була зрозумілою. І... судді були на рівні знань та уявлень своєї епохи й дуже часто брали до уваги не наукові чи релігійні, а виключно „земні“ міркування.

Чекко Д'Асколі і Сервет

За твердженнями войовничих атеїстів, першою з відомих жертв інквізиції мав би бути італійський астроном Чекко Д'Асколі, якого „у 1327 р. було спалено на вогнищі у Флоренції за те, що вважав Землю кулею“.

Звичайно, історія пам'ятає Лактанція (†320 р.), який не приймав уявлення про кулястість Землі, як також александрійського монаха Косму Індикоплевста, який у 535 р. доводив, нібито Земля має форму чотирикутника („чемоdana“). Але вона пам'ятає і єпископа Василя Великого (†379 р.), який визнав, що Земля — куля, пам'ятає видатного церковного письменника Іоана Дамаскина (†760 р.), який висміював погляди Косми! Відомо, що уявлення про кулястість Землі дотримувався візантійський патріарх Фотій (†887 р.), його описано в енциклопедії Свіди, складеній у Константинополі в XI ст. Кулястою вважав Землю і німецький теолог, єпископ **Альберт Великий** (1193-1280). Давши щодо форми Землі логічні докази, цей учений стверджував, що нижня, протилежна нам сфера заселена, „і якщо з цих віддалених районів не переходять до нас, то лише тому, що між нами лежать

широкі моря; можливо, певна магнетична сила притискує людей до поверхні, як ось магніт держить залізо“.

Кулястою зобразив Землю також італійський поет-гуманіст **Аліг'єрі Данте** (1265-1321) у своїй „Божественній комедії“ (пісня XXXIV). До речі, з XI ст. вже виготовляли глобуси Землі! Тому й можна сміливо сказати: якщо Чекко Д'Асколі і справді було скарано, то аж ніяк не за уявлення про кулястість Землі. Таке ж твердження — це спекуляція на незнанні історії науки...

Варте уваги, що в питанні про форму Землі Церква ніякого зобов'язуючого судження не висловлювала. Тому й не могла карати за те чи інше уявлення.

З учених, про яких є конкретніші відомості, хронологічно першим постраждав **Мігель Сервет** (1509-1553) — відкривач малого кола кровообігу. Його спалено в Женеві у 1553 р. Однак йшлося не про суперечність праць Сервета з Біблією, а про його заклик „ліквідувати фальшивий догмат про Трійцю“ та про інші аналогічні висловлювання, які було визнано еретичними. Німецький письменник **Стефан Цвейг** (1881-1942) у книжці „Совість проти насильства“ характеризує Сервета як „дилетанта у всіх науках зразу“. Він, мовляв, хотів довести вождям Реформації, що вони недостатньо реформували Церкву і що лише йому відома істина. Кальвін писав до одного зі своїх друзів: „Сервет накидається на мої книги і бруднить їх образливими зауваженнями, наче собака, яка кусає камінь і гризе його з усіх боків“. Але ж як усе це подано, скажімо **Ф. Енгельсом**: „Протестанти перевершили католиків у переслідуванні вільного вивчення природи. Кальвін спалив Сервета, коли той упритик підійшов до відкриття кровообігу“... Проте ніякого „перевершення“ ще не було, бо католицькі гоніння розпочалися принаймні через років сорок. Та, як бачимо, факти можна підтасувати...

Справа Коперника

Микола Коперник (1473-1543) — видатний польський астроном, який „зупинив Сонце і зрушив Землю“, автор великої за обсягом книги „Про обертання небесних сфер“ (1543 р.). У ній Коперник переконливо довів: всупереч уявленням, що їх дотриму-

валися люди упродовж сотень чи навіть тисяч років нібито Земля перебуває у центрі світобудови, можливий інший погляд, за яким у центрі світу знаходиться Сонце, а Земля є лише „рядовою“ планетою, яка кружляє навколо нього разом з Меркурієм, Венерою, Марсом, Юпітером і Сатурном (тоді відомо було цих п'ять планет). Ф. Енгельс заявив, що „з цього часу почалося звільнення природознавства від теології“.

Виникає питання: чи Коперник був першим, хто заговорив про рух Землі? І чому взагалі дійшло до необхідності висловлювати таке твердження?

Отже упродовж століть існувало два погляди на особливості будови навколишнього зоряного світу. За одним з них, усі зорі розташовані на однаковій відстані від Землі — на „кришталевій сфері“, яка за добу здійснює повний оберт відносно нашої планети, що тим самим є центром світобудови. За іншим поглядом, ніякої такої сфери не існує. Всесвіт безконечний у просторі, а зорі знаходяться на різних віддалях від Землі. І — питання зводилося до пояснення причини зміни дня і ночі. Якщо це наслідок обертання „кришталеві кулі“, то швидкості окремих її точок мали б бути фантастично великими. Тож виникало здивування, як це вона, ця сфера, не розвалиться на шматки. Якщо ж зорі розподілені у просторі на різних відстанях від Землі, то незрозуміле, яким чином їхні рухи упорядковуються так, що вся світобудова обертається навколо осі, яка проходить через центр Землі.

Тому то вже ректор Паризького університету (а тоді всі викладачі університетів були людьми духовного стану!) **Жан Бурідан** (бл. 1300-1358), з'ясовуючи тут сказане, обговорив припущення, за яким „Земля здійснює коловий рух навколо власного центра і навколо своїх власних полюсів“. Цю думку розвинув далі його учень **Микола Орем** (бл. 1323-1382). А найповніше місце Землі у Всесвіті розглянув кардинал **Микола Кузанський** (1401-1464) у своїй праці „Про вчене незнання“ (1440 р.). Микола Кузанський стверджував: 1) Всесвіт є безконечним (тому, мовляв, Земля не може перебувати в центрі Всесвіту, „бо Всесвіт має свій центр скрізь“); 2) стосовно речовини, з якої складається Земля і небесні тіла, між ними нема ніякої різниці; 3) Земля —

таке саме небесне тіло, як Сонце, Місяць та інші небесні світила; 4) „ні одна із зоряних ділянок не позбавлена мешканців“ (отже є інші планети, на яких є розумне життя!); 5) „Земля насправді рухається, хоча ми цього не помічаємо, оскільки відчуваємо рух в порівнянні з чимось нерухомим“. Після винайдення книгодрукування згадана праця „Про вчене незнання“ була надрукована у 1488 р. і перевидана в 1514 та 1565 рр. Можна зауважити, що кардинала Кузанського, який близько десяти років перебував у Римі і був дорадником папи, ніхто не переслідував (а, здавалося б, було за що...).

Те ж стосується і М. Коперника. Головні свої думки про рух Землі він опублікував у „Малому коментарі“ ще близько 1513 р., після чого спокійно працював у м. Фромборку як канонік Вармійської єпархії. І, знаючи, що він працює над книгою, високі церковні достойники (серед них — єпископ Тідеман Гізе і кардинал Микола Шонберг) буквально змушували його опублікувати її якомога швидше. Так, **Микола Шонберг** писав до Коперника: „Я дізнався, що ти... склав нову теорію будови світу, в якій ти вчиш, що Земля рухається, а Сонце займає найглибше внутрішнє місце... Я ще і ще наполегливо прошу тебе повідомити про твій винахід ученим людям і в першу чергу прислати мені твої роздуми про світову сферу разом із таблицями... Якщо ти виконаєш у цьому моє прохання, то побачиш, що мав справу з людиною, яка турбується про твоє ім'я і бажає бути корисним такому генієві“. Є переконливі свідчення про те, що й сам папа Климент VII з великим зацікавленням і прихильністю поставився до теорії Коперника.

Причина ж того, що Коперник зволікав з публікацією своєї книги в іншому. У своїх розмірковуваннях про світобудову він використав помилкові уявлення давніх астрономів і стверджував услід за ними, що: 1) рух планет є рівномірним і 2) спостережувана нерівномірність руху планети виникає внаслідок складання кількох рівномірних рухів: у найпростішому випадку планета рухається по коловій орбіті навколо фіктивної точки, а вже ця навколо Сонця, знову ж таки рівномірно і по коловій орбіті. Ці помилки Коперника згодом усунув Йоган Кеплер (1571-1630), встановивши, що насправді планети рухаються навколо Сонця по

еліптичних орбітах, а отже — нерівномірно. Коперник ще цього не знав. Але, як справжній учений, інтуїтивно відчував, що в його моделі є помилкові елементи. Тому й зволікав з публікацією своєї книги. Проте написав він її пречудовою мовою, чіткою і виразною. А отже, твердження, що „його праця була навмисне написана темною заплутаною мовою..., коли до церковників дійшла справжня суть нової системи, вони жахнулися“ — є найочевиднішою брехнею (цитата з книжки **О. Волкова** „У пошуках правди“, перевиданої у 1985 р.; ми ще побачимо і далі, що можна назвати брехню правдою, але від цього вона такою не стаєть-ся...).

Трагедія Джордано Бруно

За останні роки історики астрономії дуже уважно проаналізували твори й всю діяльність **Джордано Бруно** (1548-1600), який змолоду був монахом, але втік з монастиря, об'їхав багато країн Європи і, врешті, просидівши десять років у тюрмі, зійшов на вогнище. Атеїсти стверджують, нібито його спалено за пропаганду ідей Коперника, за вчення про нескінченність світу і про можливість життя біля інших зір.

Але ж усе це задовго до Бруно говорив і писав кардинал Микола Кузанський, праці якого вільно поширювалися в Європі. Отже причина конфлікту Бруно з Церквою в іншому. В чому?

Передовсім Бруно різко виступив проти Церкви і релігії взагалі. Він вважав їх найсерйознішою перешкодою на шляху розвитку науки. За його словами, католицькі священники „гірше гусені і жадібної сарани“, а протестантські „реформують нерозсудливу й зіпсовану віру, лікують виразки прогнилої релігії“. І ті, і ті — „найбільші осли світу“.

На думку багатьох біографів Джордано Бруно, він, можливо, і не загинув би на вогнищі, коли б не його різкі виступи проти монастирських прибутків і маєтків, якби він не вимагав їх конфіскації. Як впливає з протоколів слідства, саме на цьому інквізитори зосередили свою увагу. Про теорію Коперника на судовому процесі не було сказано жодного слова! А про „найглибшу“ причину такого жорсткого покарання Бруно можна дізнатись зі

статті **Л. Леранса і Е. Госеліна** „Галілей і примаара Джордано Бруно“ (журн. „В мире науки“, ч. 1 за 1987 р.). Головне, як виявляється, в тому, що Бруно закликав до об'єднання ліберальних протестантів Англії з ліберальними католиками Франції проти консерваторів Іспанії. При цьому Бруно використовував таку аналогію з астрономією. Мовляв, у системі Коперника Земля рухається, як і інші планети, вони стали подібні одна на одну. Такими ж подібними повинні стати погляди згаданих протестантів і католиків на Євхаристію (найголовніший елемент Літургії, Служби Божої). Церква розцінила це твердження, як еретичне, і осудила Бруно. Як бачимо, усе це надто далеке від „боротьби релігії з наукою“...

Драма Галілея

Видатний італійський астроном **Галілео Галілей** (1564-1642) здійснив справді важливі відкриття. Вперше побудувавши телескоп, він виявив гори й долини на Місяці і плями на Сонці (а за тогочасними поглядами ні того, ні іншого не повинно бути: поверхні небесних тіл „повинні були бути“ ідеально гладкими та однаково яскравими). Галілей виявив, що планета Венера змінює свій вигляд (свої фази) цілком як Місяць, а звідси випливало, що вона, Венера, обертається навколо Сонця (а не навколо Землі!). Галілей відкрив чотири супутники Юпітера. І це стало вагомим доказом того, що не лише Земля, а й усі небесні тіла є центрами притягання і, отже, навколо них можуть обертатися супутники (як Місяць навколо Землі). А отже, і Сонце може бути центром тяжіння, який утримує (у відповідності з теорією Коперника) поблизу себе всі планети...

Астрономічні відкриття Галілея були дуже прихильно зустрінуті в Римі і підтверджені астрономами Римської колегії. Але Галілей не вмів бути толерантним і підтримувати стосунки з іншими вченими. Так, спочатку він посперечався з ученим-езуїтом Христофором Шейнером щодо того, хто з них першим відкрив плями на Сонці (може, Галілей був і справді першим, але він затримався з повідомленням про це своє відкриття!). Згодом він різко виступив проти архієпископа-домініканця Марка де

Домініста щодо причини припливів і відпливів на Землі. Де Домініста цілком правильно пояснював ці явища притяганням Місяця. Галілей же боровся з поширеними у той час астрологічними уявленнями (нібито небесні світила можуть впливати на людей і взагалі на Землю) і пояснював припливи (помилково) інакше. Вони, мовляв, зумовлені поєднанням обертання Землі навколо своєї осі та її руху навколо Сонця. Так він перетворив два могутні чернечі ордени — езуїтів і домініканців — на своїх ворогів. І, нарешті, Галілей образив папу Урбана VIII, який, до речі, був його давнім другом. Одного разу при свідках папа сказав Галілеєві, що Всемогутній Бог міг досягти своєї мети нескінченною множиною шляхів, а тому не слід позбавляти Його вибору (в розумінні: Творець міг створити світ так, щоб світила оберталися навколо Землі, але і так, щоб Земля рухалася навколо Сонця). І оскільки, мовляв, ще немає переконливих доказів про рух Землі, то папа вимагав від Галілея не робити категоричного висновку щодо правильності системи Коперника. Галілей так і закінчив свою книгу „Діалоги про дві системи світу“ (1632 р.), але вклав слова папи в уста Сімплічіо, — „простака“, одного з трьох співрозмовників, який своїх поглядів не має, а лише „підтакує іншим“. До того ж на обкладинці книги Галілея було зображено трьох дельфінів, що утворюють коло. Це було розцінено як жорстоку образу (дельфіни — таємний символ піфагорійців, погляди яких дещо трансформували, поширював Джордано Бруно!). Створилося враження, нібито Галілей підтримує ідеї Бруно щодо згаданого об'єднання Англії і Франції проти Іспанії. А оскільки Галілей отримав дозвіл на публікацію книги і від папської цензури, то виглядало, нібито ці ідеї поділяє і папа. Тому довелося „продемонструвати“, що людина, яка їх висловлює, засуджена і покарана. Звичайно, форма цього покарання була ганебною, тим більше, що сам Галілей був глибоко віруючою людиною.

Заради справедливості відмітимо, що в 1616 р. інквізиція визнала вчення про рух Землі „безглуздом, фальшивим з філософської точки зору і еретичним за формою, бо воно суперечить Святому Письму“. Книга Коперника тоді була „затримана до виправлення“, що ж до Галілея, то обмежилися попередженням.

У 1633 р. він вже, стоячи на колінах, з мотузкою на шії, прочитав приготований для нього текст, „проклинав“ та „засуджував“ погляди, за якими „Сонце розташоване в центрі світобудови і стоїть нерухомо, а Земля не знаходиться в центрі світобудови і рухається“.

Формально Галілея було засуджено за пропаганду ідей Коперника. Його „Діалоги“ було включено в „Індекс заборонених книг“, а вилучено їх звідти аж у 1835 р. У листопаді 1979 р. Папа **Іван Павло II** визнав, що цей великий учений постраждав від Церкви несправедливо. У Ватикані було створено комісію, яка переглянула „справу Галілея“ і в 1984 р. виправдала вченого.

Слід, однак, визнати, оскільки це стосується астрономії, що в цьому акті суду над Галілеєм була особиста помилка суддів. Бо ж ніякого особливого папського послання або соборного рішення не лише в справі Галілея, а й взагалі щодо правильності чи помилковості системи Коперника з боку Церкви ніколи не було. Тому, як кажуть, рішення суддів не було обов'язковим для християнської совісті. Адже питання про рух Землі чи її нерухомість — не богословське, а чисто наукове. І в цьому відношенні і представники науки, і представники Церкви були на рівні знань своєї епохи. Тим більше, що Птолемей свої уявлення про нерухомість Землі обґрунтував певними фізичними міркуваннями (як от: коли б Земля оберталася, то тіла, які не закріплені до її поверхні, мали б відставати від руху Землі і зміщуватися в бік заходу). До того ж, як сказано було вище, Галілей був далеко не першим, хто говорив про рух Землі...

Напевне, акт засудження Галілея залякав тих, хто був його свідком. Але історія науки не дає підстав стверджувати, що він залякав когось у Європі, за винятком хіба Рене Декарта, який проявляв велику обережність. Всі ті, хто міг сказати і зробити щось нове в питанні законів світобудови, передовсім — такі титани праці як Кеплер і Ньютон, вчинили це без будь-яких вагань. І, як знаємо, ніхто їм у цьому не перешкодив!

Жертви? Так, але чого?

Тепер у декількох словах охарактеризуємо діяльність Везалія, Ваніні, Кампанелли та Спінози, подивимось, наскільки справедливим є залічування їх атеїстами до „мучеників науки“.

Андреас Везалій (1514-1564) широко відомий тим, що викопував з могил трупи і робив розтини (з метою вивчення будови людини). Після протестів духовенства працював професором у Падуї, був придворним лікарем іспанського імператора Карла V. Для спокутування гріхів на нього було накладено кару: „поїхати в Єрусалим і поклонитися Гробу Господньому“. На зворотній дорозі він захворів, „висадився на острові Занті в Іонійському морі і... самотній та зацькований трагічно закінчив життя“. Однак, якщо взяти до уваги, що кожного року такими ж паломниками ставали десятки тисяч людей, то чи не є оте оплакування долі Везалія наївним і лицемірним?

Джуліо Ваніні (1585-1619) — італійський філософ, юрист, монах, який згодом став атеїстом. Після втечі з Венеції до Англії (бл. 1614 р.) урочисто визнав англіканську віру, жив у Кентерберійського архієпископа. Тут він почав критикувати основи християнства, стверджував, що світ розвивається без Бога, за своїми законами. З тих причин в Англії його було засуджено до смерті, але друзі домоглися помилування. Повернувшись у Францію, Ваніні почав ширити погляди, за якими релігія — це обман, а католицька церква — „крамниця обману“. За критику основ християнства його було спалено.

Томазо Кампанелла (1568-1639) — італійський філософ, відбув 29 років у в'язниці. У сатиричному вірші глузував над Ісусом Христом. Ув'язнено ж його було за участь у змові проти Іспанії.

Барух Спіноза (1632-1677) — єврейський філософ з Амстердаму. У багатьох країнах його звали „князем атеїстів“. Спіноза стверджував, що „істинних релігій немає“, що „призначення релігії — закликати до покорі“. Помер Спіноза у гнітючій убогості, відлучений від спільноти як боговідступник.

Цей список, очевидно, неповний. Але з усього тут сказаного видно, що йдеться не про „боротьбу релігії з наукою“, а про боротьбу двох світоглядів — релігії та атеїзму. І варте уваги, що

атеїзм часто набував непристойно блюзнірських форм. Наприклад, у книжці „Про трьох облудників“ (малось на увазі Мойсея, Христа і Магомета), яка поширювалася в Європі у XVII ст., можна було знайти приблизно такі місця: „О богослови, хіба ви не гасите світло розуму, не забираєте сонце у світу... Людина — творець Бога, Бог і химера одне й те саме. Простий пригноблений народ обдурено брехливою вірою в Бога. Мудрі хочуть за допомогою правди звільнити народ від цього гноблення. Мойсееве писання і Євангеліє суперечать розумові. Мудрі піддають сумніву одкровення Боже. Виходить — Бога немає“ (з книги „Про існування Бога“ литовського філософа **Казимира Ліщинського** (1634-1689), спаленого у Варшаві за поширення атеїзму).

Водночас ми повинні пам'ятати: це завдяки атеїзму середньовічне суспільство не закрістило під тягарем клерикалізму. Бо ж, як побачимо зараз, немало представників духовенства у всі часи сповідували лише одну віру: особистого збагачення. Такі зустрічалися і в невеликих церковцях, і в кафедральних соборах. Не будемо далеко шукати приклади...

Від Мельє до Осипова

Серед багатьох тонн атеїстичної літератури „авторитетне“ місце займають книги, автори яких були довгий час церковнослужителями — священиками чи навіть єпископами. А, отже, проповідували те, в що самі не вірили. А коли визнавали за необхідне — публічно оголошували про своє безбожництво.

Відомий приклад відступника — французький священик **Жан Мельє** (1664-1729). В його „Заповіті“, яким він усіх приголомшив після своєї смерті, читаємо: „Я усією душею ненавидів безглузді обов'язки своєї професії...“. Про людей, які його оточували, він писав не інакше, як з презирством і злобою: „Я пізнав помилки, зловживання, марнославство, глупоту і нищість людей. Я ненавидів і зневажав їх“. Описуючи страждання селян, він каже: „Про них справедливо сказати, що немає нічого більш зіпсованого, більш грубого, нічого більш вартого презирства і злиденного...“

Мельє вважав релігію винною у більшості нещастя людства, тому закликав до повстань, до убивства королів, до знищення всіх, кого можна вважати заможнішими, більш благополучними: „З цього приводу мені згадується побажання однієї людини..., щоб „усі сильні світу і знатні пани були перевішані і подушені петлями з кишок священників“. Це міркування... коротке, але красномовне, оскільки в декількох словах висловлює те, чого заслуговують ці люди“.

У „Заповіді“ Мельє чується дві головні пристрасті: ненависть до Бога, а отже — до релігії, і ненависть до будь-якої нерівності, передовсім майнової. На думку Мельє, причиною цієї нерівності є приватна власність, яку оправдує релігія, тоді як у справедливому суспільстві виробництво і споживання повинні бути організовані на основі спільності. Це мало б привести до чудових результатів: ніхто не буде ні в чому мати потреби, всі будуть любити один одного, зникне важка праця, обман, пиха. Зміняться сімейні відносини — чоловіки і жінки будуть вільно сходитись і розлучатись...

Послухаймо тепер, що писав **Вільям Браун**, який з 1898 до 1920 р. був єпископом протестантської єпископальної церкви у США (за власним визнанням, став сумніватись у догмах релігії під впливом праць Ч. Дарвіна): „Християнство як релігія збанкрутувало. Воно обіцяло світові мир і благоденствие, але насправді у світі ніколи так не царювала ненависть і боротьба, як тепер... Бог будь-якої християнської віри — бог панів, бог нероб і багатів. Цьому богові церква поклоняється завжди, поклоняється й сьогодні... Марксизм справедливий у тому, що він виступає проти релігії, розуміючи в ній віру в надприродне: Бога, Біблію, Церкву, священство, пекло і рай. Жоден з цих пережитків не має нічого спільного з сучасною наукою... П'ятирічний план Радянського Союзу — шлях до щастя. Народи Радянського Союзу вигнали богів з неба і капіталістів зі своєї країни, щоби побудувати рай на землі“...

А ось що написав старообрядницький єпископ **Михаїл**, відмовляючись наприкінці 20-х років від сану: „З духовенства ніхто не вірить у Бога. Вони служать при церкві лише для насущного хліба і легкої наживи за рахунок інших“.

І, нарешті, заглянемо до книги „Відверта розмова з віруючими і невіруючими“ **О. Осипова** (1911-1967) — колишнього професора Ленінградської духовної академії, який після 24-річного служіння у 1959 р. зрікся сану. Осипов заявив, що „до рішення зректися сану він дійшов через чесне історико-критичне вивчення Біблії, через доскіпливе вивчення історії релігії, через спостереження розвитку природничих наук, через практичне знайомство з усією мерзотою капіталістичного світу і з тією то жалюгідною, то огидною роллю, яку відіграє там релігія, через вивчення марксизму-ленінізму та його філософії і, нарешті, через нашу радянську дійсність, яка владно закликає на свої єдино правильні шляхи“. Далі читаємо, що „релігія... ошукує людину, заводячи її від живої справи у світ фантазії, підмінюючи практичну, корисну діяльність безглуздими „подвигами“ спасіння душі...“ Осипов патетично вигукує: „Доки казки про Бога калічитимуть людські життя? Пора з цим кінчати“. Він стверджує, що „знання протипоказане вірі в Бога й іншим самонавіяним ілюзіям“. Що „віра, як така, була завжди пустоцвітом на живій рослині людської культури“. Це, мовляв, „давня маячня марновірства кам'яного віку“. І, нарешті, вже в лікарні, незадовго перед смертю: „Атеїзм вніс світло в моє життя“.

Усе це було сказане і написано, так би мовити, давно. Тепер ми вже знаємо, що всі потуги збудувати рай на землі і без Бога провалилися, залишивши по собі моря крові і сліз, гори кісток. Ми заторкнемо це питання ще наприкінці цієї книги. Тут згадаємо хіба ще звернення нібито паризьких студентів „До студентів Старого і Нового світу“, яке в 1876 р. у м. Женева опублікували російські емігранти. У цьому заклик до боротьби проти існуючого ладу читаємо: „Ми живемо в момент самого розпалу боротьби. Вже цілі століття ведеться двобій на життя і на смерть між церквою та революцією, між темрявою і світлом, між наукою і вірою. Справа наближається до розв'язки. Один із супротивників повинен загинути...“. Мовляв, „...ідея про Бога — про істоту вічну і безконечну — несумісна не лише ні з одним із даних науки, але і з результатами найелементарніших спостережень“...

Отже, „один із супротивників“ повинен був загинути! Автори цього заклику, річ ясна, були щонайглибше переконані, що ним буде релігія. Адже в XIX ст. панувало уявлення, за яким єдиною основою прогресу є наука, розум. Цей людський розум тоді поставив перед судом віру в Бога, зайнявши щодо неї негативну, ворожу позицію! Розум оголосив віру не просто безвартісною, а й шкідливою. Наприклад, французький філософ **Огюст Конт** (1798-1857) твердив: наука — це єдине, що є гідним людини, релігія ж є пережитком, анахронізмом...

Ми, однак, вже знаємо, що в XX ст. наука визнала: її можливості є обмеженими. Тому то з певним гумором можемо повторювати сказане земляком Конта письменником **Фелісте Робертом Ламенне** (1781-1854): „Наука служить лише для того, щоб дати нам уявлення про обсяги нашого неуцтва“. Тож закликаємо Читача ще раз перечитати сторінки 18 і 19. Вдуматися в те, що „усталені істини, на яких стояла наша наука, нині... розлетілися на друзки“! Що „маємо відмовитися навіть від мрії про вичерпне знання“. Це ж слова не якихось там невігласів і чіхось там „підспівувачів“, а дуже серйозних учених!

Водночас можна висловити пересторогу щодо можливостей синергетики як науки про самоорганізацію. Адже від явищ, які вона пояснює, до закладеної у живу клітину інформації (див. с. 66) — як від Землі до неба!

Якщо ж говорити про видатних вчених, то більшість із них завжди, в усі роки й століття, не сумнівалася в тому, що весь навколишній світ — це витвір Вищого Розуму, якого ми зємо Богом.

Тож послухаймо, що ці вчені писали й говорили про Нього.

3. УЧЕНІ ВІРУЮТЬ!

Тут зразу слід зробити таке зауваження: якби справді релігія була несумісна з наукою, то відтоді, відколи наука існує, всі вчені мали б бути атеїстами. А це, як побачимо далі, зовсім не так.

За одним із визначень, *віра* — це згода нашого розуму на істину, нав'язану нам „згори“. Таке нав'ювання відбувається і через споглядання Бога-Творця в Його творінні. Воно настільки переконливе, що навіть найвидатніші вчені світу цю згоду свого розуму (не без логічних розмірковувань!) охоче давали і дають.

Промовиста статистика

Слова віруючих учених, які ми наводимо нижче, йдуть із глибини їхніх душ. Думкою вчених, річ ясна, світова громадськість цікавилася завжди. І вона, ця думка, загалом була однозначною: „Так, Бог-Творець світу існує“. Зокрема, в 1909 р. німецький професор **Др. Денерт** опублікував книгу з результатами опитування 262 провідних вчених світу. З них 92% визначили себе віруючими і лише 2% атеїстами, 6% залічили себе до агностиків, тобто до таких, хто „не знає“, хто не має з цього питання певної думки. На початку 30-х років із 133 англійських та американських учених визнали себе віруючими 89% (ці результати було наведено тоді ж у книжці **Тамбура** „Релігійні вірування сучасних учених“). Найповнішу збірку висловлювань провідних учених ХХ ст. на релігійні теми („Що кажуть про Бога сучасні вчені“) опублікував у Брюсселі (1960 р.) ієромонах **Куртуа**. Додамо, що в наш час із кожних п'яти професорів у США чотири визнає себе віруючими.

І тут аж просяться на папір слова „видатного радянського воєнничого атеїста й академіка“ **Омеляна Ярославського** (1878-1943): „Ті професори, які заявляють, що вони вірять у Бога, — лицеміри, обманщики, які діють так тому, що це вигідно експлуататорам, тому що в буржуазних країнах більшість вчених зв'язана з експлуататорами, залежить від них. Ті, які щиро вірять, зовсім не люди науки, а попи в професорському мундирі, хоч би

у них і були цінні наукові роботи. Вони не мають мужності довести свої висновки до кінця, визнати, що наука і релігія несполучні. Кращим прикладом непримиренності науки і релігії є так звані „мавп'ячі процеси“ в Америці“. І, звичайно, О. Ярославський не міг не вигукнути й таке: „Без віри в Бога не тільки можна жити: віра в Бога заважає жити радісно, боротися упевнено, діяти сміливо“.

Про мавп'ячі процеси мова буде далі. Тут хіба висловимо здивування: як це сталося, що упродовж століть учені, професори були як віруючими, так і атеїстами, але — людьми чесними. Чого ж це, на думку О. Ярославського, сучасні віруючі вчені обов'язково обманщики? Що й казати, войовничі безбожники „за словом у кишеню не лізли“... Але ж це не „там“, а „тут“, „на одній шостій земної кулі“, коли громили кібернетику, генетику і навіть космологію, коли вчених, навіть справжніх (а не таких, як О. Ярославський) академіків, морили в тюрмах голодом чи розстрілювали (як ось директора Пулковської астрономічної обсерваторії, нашого земляка Б. П. Герасимовича, директора Астрономічного інституту в Ленінграді Б. Н. Нумерова і багатьох інших...), багато учених, рятуючи життя собі, своїм сім'ям і співробітникам, були змушені лицемірити та клястися у своєму безбожництві. Цю трагедію мусимо пам'ятати, коли нам потраплять на очі атеїстичні слова „видатних вчених“! Бо тут статистика сумна: переважна більшість отих колишніх „радянських вчених“ таки вважають себе атеїстами. Або принаймні бояться (чи соромляться) сказати вголос свою думку з цього приводу...

І ще важливе зауваження. Атеїсти у своїх публікаціях намагалися всіляко протиставити науку і релігію. Намагались підвести читача до висновку, що представники релігії були людьми ледве не малограмотними. Факти ж якраз свідчать про протилежне (хоча винятки бувають скрізь і завжди). Згадаймо хоча б, що видатним ученим був архієпископ св. Василій Великий (бл. 330-379), який правильно пояснював зміну фаз Місяця, правильно вказував розміри Сонця, впливом Місяця пояснював припливи і відпливи і навіть пояснив механізм утворення веселки заломленням сонячних променів у краплинах води. Після падіння Західної Римської імперії саме монастирі стали вогнищами культури, де переписува-

ли і зберігали твори давніх учених (згадаймо хоча б символ бенедиктинського монашого ордену: хрест, книга і плуг). А коли на початку другого тисячоліття н. е. в містах Європи почали засновувати університети, то професорами в них довгий час були виключно люди духовного стану.

Згадаймо, що серед видатних вчених — папа **Сильвестр II** (помер у 1003 р., за переказом, це він став прототипом доктора Фауста), німецький філософ **Альберт Великий** (бл. 1200 — п. 1280), італійський філософ (вже згадуваний вище) **Тома Аквінський** і багато інших. Відомо, що це німецький математик і астроном єзуїт **Христофор Шейнер** (1575-1650) почав вивчати Сонце, і його книга про найближчу до нас зорю (1631 р.) була тоді найдетальнішою розповіддю про неї. Першу карту Місяця склав бельгійський математик єзуїт **Мішель Лангрен** (1600-1675). Подвійність зір виявив у 1650 р. італійський учений єзуїт **Жоан Річчолі** (1598-1671). Точні виміри радіуса Землі у XVII ст. виконав французький астроном аббат **Жан Пікар** (1620-1682). Першу малу планету 1 січня 1801 р. відкрив італійський астроном священник **Джузеппе Піацці** (1746-1826).

Серед учених минулого століття варто згадати, зокрема, видатного італійського вченого єзуїта **Анжело Секкі** (1818-1888) — автора понад 300 наукових праць з астрономії та астрофізики, члена усіх важливіших європейських Академій наук.

До речі, сьогодні Папська Академія наук є однією з найавторитетніших у світі. Констатувавши це, поглянемо, як найвидатніші вчені бачили велич Творця в усіх Його творіннях...

В бездонних глибинах небес

Послухаємо першими творців науки про небо, дослідників найпотаємніших законів світобудови:

Микола Коперник: „Бо хто може споглядати дивний порядок Всесвіту, керованого Богом, без пориву до споглядання понад усе Самого Творця... Бог — це справжня Мудрість“. І ще: „Не тої благодаті, яку отримав Павло, я бажаю, не тої прихильності, з якою Ти відносився до Петра, але про ласку, якої Ти сподобив розбійника, про таку ласку молюся“.

Йоган Кеплер: „Великим є Бог, велика його сила, безконечна Його мудрість. Величає Його небо і сонце, зорі й Місяць, кожен своєю мовою... Величатиме також і моя душа Господа-Творця, доки буде могли...“

„О Ти, хто через світло природи спонукав нас пристрасно бажати світла Твого милосердя, щоб відкрити нам світло Твоєї слави! Дякую Тобі, Творче мій і Боже, за те, що дозволяєш мені дивуватися з Твоїх творінь і любити їх. Я закінчив тепер подвиг мого життя цілком впевненим, що Творець дав мені силу здійснити його. Я розкрив людям славу Твоїх творінь настільки, наскільки мій розум міг збагнути їхню величну неосяжність. Мої почуття звернулися на пошук істини, і наскільки це можливо було для мене, я відшукав її з усією старанністю і чистосердечністю. Якщо я, нікчемний черв'як перед Тобою, народжений у грісі, висловив що-небудь суперечливе Твоїм добрим намірам, то нехай Святий Дух розкриє мені це, щоб я міг його виправити. Якщо дивна краса Твоїх творінь вивищила мою душу і якщо я шукав слави між людьми в міру того, як просувався у своїй праці, призначеній лише для Твого прославлення, то пробач мені по Твоїй доброті і милосердю та вчини, щоб усі мої твори схилилися перед Твоєю славою і сприяли добру людей. Славте Господа, о небесні гармонії, і ви, хто осягає земну гармонію, славте Його! Нехай прославляє душа моя Творця протягом усього мого життя! Ним і в Ньому існує увесь світ матеріальний і духовний, існує все, що ми вивчаємо і чого ще не збагнули, тому що багато ще передбачається роботи над тим, що ми залишаємо незавершеним!“

„О, який щасливий той, кому дано через цю науку возвишуватись до небес! Там бачить він творчість Божу, яка перевищує все. Дякую Тобі, Господи, за те, що Ти удостоїв мене цієї найбільшої радості: вивчати творіння Твоє... О, який великий наш Бог! Нехай оспівує безперестанно душа моя славу Його!“

Галілео Галілей: „Прогрес астрономії помножує в наших душах хвалу Богові“.

Ісаак Ньютон: „Таке витончене поєднання Сонця, планет і комет не могло статися інакше, як за наміром і владою могутньої та премудрої істоти, яка... керує усім світом не як душа

світу, а як Володар Всесвіту. Бо... від сліпої необхідності природи, яка скрізь і завжди одна і та сама, не може відбуватися зміна речей“. І ще: „Чи було збудоване око без розуміння оптики, а вухо без знання акустики? Яким чином рухи тіл підкоряються волі і звідки інстинкт у тварин?... І якщо Він вчинив так, то не слід філософії шукати інше походження світу або покладати, що світ міг виникнути з хаосу, лише за законами природи...“

Вільям Гершель (1738-1822), англійський астроном: „Немає нічого більш нерозумного, ніж закид, нібито наукові дослідження підводять до сумнівів у справі об'явленої релігії. Можемо запевнити кожного, що вплив природничих наук на кожен неупереджений розум є якраз цілком протилежним“. І ще: „Чим більше розширюється поле науки, тим чисельнішими і переконливішими стають докази того, що існує творча і могутня Мудрість. Геологи, математики, астрономи, природодослідники — усі вони разом зносять каміння, щоб збудувати Богові велику й гідну Творця святиню“.

Йоган Медлер (1794-1874), німецький астроном: „Справжній природодослідник не може заперечувати Бога, бо хто так глибоко, як він, зазирає до Божої майстерні і має нагоду подивляти вічну Премудрість, той мусить покійно прихилити коліна перед діяльністю найвищого Духа“.

Артур Едінгтон (1882-1944), англійський астроном: „Захоплення величчю творіння, збагнення мистецтва, туга за Богом возвищують душу, яка шукає в цьому втамування глибокої потреби своєї природи. В нас самих знаходиться оправдання цього устремління. Воно проявляється у могутньому інстинкті, який пробуджується в нас разом із нашою свідомістю, у внутрішньому світі, дарованому Вищою Силою“. І ще: „Матеріалізм і детермінізм, ці два домашні божки ХХ ст., що вірили, нібито світ можна з'ясувати механічними чи біологічними поняттями, як добру машину, в якій один зубець приводиться в рух іншим зубцем, — внаслідок досягнень новітніх наук мусять бути відкинуті... Сучасна наука найочевиднішим чином приводить нас до Бога“.

ДЖЕЙМС ДЖІНС (1877-1946), англійський астроном: „Ми відкриваємо у Всесвіті печать сили, яка створює порядок і яка підтримує його активність, в якій є щось спільне з нашим осо-

бистим духом. Сучасні наукові теорії приводять нас до уявлення про Творця, який діє поза часом і простором, що є частиною Його творіння, подібно до того, як художник перебуває поза своєю картиною“.

У надрах атомних ядер

Глибоко віруючими були найвидатніші фізики, зокрема ті, що стали основоположниками електрики та магнетизму — А. Ампер, Г. Ом, Г. Ерстед, М. Фарадей, Дж. Джоуль, Дж. Максвелл та інші. Ось деякі їхні висловлювання.

Алесандро Вольт (1745-1827), італійський фізик: „Я вивчав основи віри, читав книги оборонців віри та її противників, обдумував усе, що свідчило за віру і проти неї. Так отримав я найсильніші докази, щоб переконати розум... Я не соромлюсь Євангелії“.

Андре Ампер (1775-1836), французький фізик: „Яким великим є Бог і яким дрібним перед Ним є наше знання“.

Ганс Ерстед (1777-1851), датський фізик: „Усяке ґрунтовне дослідження природи закінчується визнанням існування Бога“.

Уільям Томпсон (1824-907), англійський фізик: „Якщо добре будете думати, то наука змусить вас вірити в Бога, що власне і є основою релігії. Ви побачите, що наука не ворожа релігії, а допомагає їй“.

Антуан Бекерель (1852-1908), французький фізик: „Мої дослідження самі привели мене до Бога“.

Роберт Мілікен (1868-1953), американський фізик: „Наукових підстав для заперечення віри немає. Якщо хтось не може поєднати одне і друге, то причина є лише в ньому самому. Наші наукові здобутки є такі великі порівняно зі знаннями, що їх мало людство сто років тому. Але в порівнянні з тим, чого ми ще не знаємо, вони є мізерні, майже ніякі. Люди, які мало знають науку, та й люди, які мало знають про релігію, можуть сперечатися, а слухачі можуть думати, що це наука сперечається з релігією, тоді як насправді тут зійшлися лише два види неуків“.

Артур Комптон (1892-1967), американський фізик, Нобелівська премія 1927 р.: „Наука не лише не є суперечною з релігією,

але на наших очах вони стають союзниками. Глибше пізнаючи природу, ми ближче знайомимося з Богом Природи і з тою роллю, яка нам призначена в Його космічній драмі“.

Макс Планк (1858-1947), німецький фізик, Нобелівська премія 1918 р.: „Релігійній людині Бог даний безпосередньо і первинно. З Нього, Його всемогутньої волі походить все життя... Хоча Він і непізнаваний розумом, та однак проявляє себе і за допомогою релігійних символів, вкладаючи своє святе послання в душі тих, хто, віруючи, покладаються на Нього. На відміну від цього для природодослідника первинним є лише зміст його сприйняття і вимірів, що з них виводяться.

Звідси він... намагається по можливості наблизитись до Бога і Його світопорядку як до вищої, вічно недосяжної мети. Отже, і релігія, і природознавство потребують віри в Бога. При цьому для релігії Бог стоїть на початку кожного розмірковування, а для природознавства — наприкінці. Для одних Він означає фундамент, а для інших — вершину побудови будь-яких світоглядницьких принципів. Це відповідає відмінностям ролей, які релігія і природознавство відіграють у людському житті. Природознавство потрібне людині для пізнання, релігія — для того, щоб діяти...

Ніде, куди б не звертався наш погляд, яким би не був предмет нашого дослідження, ми не знаходимо суперечностей між релігією і природничими науками, ми швидше констатуємо їхню абсолютну гармонію в основних пунктах. Релігія і наука зовсім не виключають одна одну, як це покладали раніше і чого бояться наші сучасники. Навпаки, вони погоджуються і доповнюють одна одну. Найбезпосереднішим доказом сумісності релігії і природознавства, навіть при найкритичнішому погляді на речі, очевидним є той історичний факт, що глибокою релігійністю були проникнуті якраз найбільші природодослідники усіх часів — Кеплер, Ньютон, Лейбніц...“

Альберт Ейнштейн, Нобелівська премія 1921 р.: „Вірую в єдиного Бога і з чистим сумлінням можу сказати, що ніколи не відчував симпатії до атеїстів. Людство без релігії перебувало б у варварському стані свого розвитку... Релігії, мистецтва і науки — це три вітки одного дерева. Усі ці устремління спрямовані до облагороджування життя людини, до того, щоб вивести індивіду-

ум зі сфери суто фізичного існування у сферу свободи“. І ще: „Кожний серйозний природодослідник повинен бути якимось чинном людиною релігійною. У безконечному універсумі проявляється діяльність безконечно досконалого Розуму. Звичайне уявлення про мене як про атеїста — велика помилка. Якщо це уявлення про мене як про атеїста взяте з моїх наукових праць, то можу сказати, що моїх робіт не зрозуміли“.

Альфред Кастлер (1902-1988), французький фізик, Нобелівська премія 1966 р.: „Я не можу зрозуміти світ без Творця, тобто без Бога“.

Андрій Сахаров (1921-1989), російський фізик, Нобелівська премія 1982 р.: „Я не вірю ні в які догмати, мені не подобаються офіційні церкви... Водночас я не можу уявити собі Всесвіт і людське життя без певного осмислюючого їх начала., яке лежить поза матерією та законами., без цього нудно жити. І ще. „Я вважаю, що певний вищий смисл існує і у Всесвіті, і в людському житті... Внутрішній смисл, нематеріальний, у Всесвіті повинен бути... Релігія має велику духовну силу“.

І в формулах законів

Михайло Ломоносов (1711-1765), російський учений: „Випробування природи повинно вести до тої ж мети, що й релігія. Бо і природа є певне евангеліє, благовіствує невмовкну творчу силу, премудрість і велич Божу. І не лише небеса, а й надра Землі повідають славу Божу“.

Огюстен Коші (1789-1857), французький математик: „Я — християнин. Це значить, що я вірую в божественність Христа, як вірували... майже всі великі астрономи і математики минулого. Мої переконання не є наслідком отриманих у спадщину забобонів, але глибоких досліджень“.

Карл Гаус (1777-1855), німецький математик: „Коли прийде наша остання година, з якою невимовною радістю ми спрямуємо свій погляд до Того, про присутність якого ми могли лише здогадуватися у цьому світі“.

Юліус Майєр (1814-1878), німецький лікар і фізик, який відкрив закон збереження і перетворення енергії: „Як грішно мис-

лити, нібито існує нерозв'язана протилежність між природознавством і релігією“.

Ернст Сіменс (1816-1892), німецький інженер, засновник електротехніки: „Чим глибше ми досягаємо закони природи, тим скромнішими стають наші претензії,.. тим сильнішим є наше здивування перед безконечною Премудрістю, яка організовує універсум“.

Джон Флемінг (1849-1945), англійський фізик і радіотехнік: „Велика кількість сучасних відкриттів цілком зруйнувала старі матеріалістичні уявлення... Всесвіт постає сьогодні перед нами як думка. Але думка передбачає наявність Мислителя“.

Гульєльмо Марконі (1874-1937), італійський фізик і винахідник: „Я горджуся тим, що я людина віруюча. Я вірю в силу молитви. Я вірю в молитву не лише як католик, а й як учений“.

Вернер фон Браун (1912-1977), німецько-американський фізик, конструктор космічних ракет: „Поширеною є думка, нібито в епоху космічних польотів ми вже так багато знаємо природу, що нам більше не потрібно вірити в Бога. Ця думка цілком помилкова. Лише нове звернення до Бога може врятувати світ від катастрофи, яка насувається. Наука і релігія — це сестри, а не вороги“.

В усіх Його творіннях

Роберт Бойль (1627-1691), англійський хімік: „Справжній природодослідник ніде не може проникнути у пізнання таємниць творіння без того, щоб не відчуті перст Божий“.

Карл Лінней (1770-1778), шведський природодослідник: „Вічний, безмежний, всезнаючий і всемогутній Бог пройшов мимо мене. Я не бачив його лицем до лица, але відблиск Божества наповнив мою душу безмовним здивуванням. Я бачив слід Божий у Його творінні, і що за сила скрізь, навіть у найдрібніших, найнепомітніших Його творіннях, що за мудрість! Що за невимовна досконалість!“.

Карл Ріттер (1779-1859), німецький географ: „Світ скрізь переповнений славою Творця“.

Юстус Лібіх (1803-1873), німецький хімік: „В тому полягає справді велика гідність і возвишеність природознавства, що воно служить істинному християнству“.

Енс Берцеліус (1779-1848), шведський хімік: „Вся органічна природа свідчить про існування мудрої мети і є продуктом Вищого розуму... Таким чином, людина покликана розглядати свої найвищі здібності — здатність мислити — у погодженні з Істотою, якій вона завдячує своїм існуванням“.

Густав Фехнер (1801-1887), німецький фізіолог: „У Бозі заспокоюється душа моя. Оскільки Бог живе, то й я живу. Бо лише Він має життя. Я не можу існувати, якщо Він не посприє мені“.

Анрі ле Шательє (1850-1936), французький хімік: „Суперечність між релігією і наукою знаходять у сучасній літературі лише люди, які не є справжніми вченими, але переважно напівінтелігенти, бо деяким з них зовсім бракує ознайомлення з природничими науками“.

Поль Сабатьє (1854-1941), французький хімік, Нобелівська премія 1941 р.: „Природничі науки і релігію протиставляють одну одній лише люди, які погано освічені як у першому, так і в другому“.

Луї Пастер (1822-1895), французький мікробіолог: „Світ сміятиметься колись з глупоти нашої модерної матеріалістичної філософії. Бо ось я чим більше вивчаю природу, тим більше зростає моє здивування й остовпіння перед ділами Творця“. І ще: „Тому що я багато науково розмірковував, маю віру бретонського селянина, а якби думав ще більше, мав би віру бретонської селянки“.

Фр. Десауер (1881-1968), німецький біофізик: „Якщо протягом останніх 70-ти років на нас звалився шквал відкриттів і винаходів, то це означає лише, що Бог-Творець говорить з нами голосніше, ясніше, ніж коли-небудь у минулому“.

Наведені тут висловлювання віруючих вчених доцільно завершити словами французького вченого **Леонта дю Ньюї** (1883-1947): „Усі ті, хто бездоказово і систематично роблять зусилля витравити ідею Бога, здійснюють низьку й антинаукову справу. Я вступив у життя з модним на той час скептицизмом. Мені було потрібно 30 років праці в лабораторії, щоб переконатися, що мене свідомо обманули ті, в обов'язки яких входило мене просві-

титу, хоча б просто признатися в своєму незнанні. Я прийшов до такого переконання, вивчаючи біологію, і я переконаний, що неможливо ні одному вченому, якщо лише він не перебуває у стані засліплення та недобросовісності, не прийти до цього висновку... Якщо ми правильно розшифрували знамення часів, людство знайде своє спасіння лише в релігії, заснованій на глибокій християнській вірі, яка черпає життя у своїх початкових ідеалах, в релігії, усвідомленій в сучасних досягненнях науки... Ніколи ще за 2000 років існування Церкви до неї не зверталися з таким настирливим закликком, ніколи ще вона не мала такої можливості здійснити своє призначення — дати людству надію і вказати йому шлях життя“.

Голоси безбожників

Заради справедливості маємо згадати тут, що були (і є) серед учених атеїсти, які публічно висловлювали свої переконання. Ось декілька прикладів.

Дені Дідро (1713-1784), французький філософ: „Релігія заважає людям бачити, тому що вона під страхом вічної кари забороняє їм дивитися“.

Жозеф Лекіно (1755-1813), французький політичний діяч: „Релігія є в повному значенні цього слова смертю розуму“.

Людвіг Феєрбах (1804-1872), німецький філософ: „Релігія потребує вічної темряви невігластва, злиднів, технічної безпомічності, некультурності“.

Ернст Гекель (1834-1919), німецький біолог: „Де починається містичне вірування, там закінчується справжня наука“.

Поль Лафарг (1842-1911), французький діяч робітничого руху: „Кожний вчений виганяє Бога з тої науки, яка є предметом його спеціального дослідження...“

Плеханов Г. В. (1856-1918), російський філософ і політичний діяч: „Бог є ілюзією. Але це дуже шкідлива ілюзія, вона сковує розум“.

Річ ясна, після того, як ми познайомилися з думками релігійних вчених, твердження, нібито релігія „заважає людям бачити“ чи „потребує темряви невігластва“, чи „сковує розум“ не можуть

не здаватися дикими. А траплялися й справді курйозні твердження.

Наприклад, французький астроном **Жозеф Лаланд** (1732-1807) заявив таке: „За допомогою телескопа я оглянув небо і ніде не міг відкрити Бога“. Але ж навіть діти знають, що Бог — це Дух, і, отже, Його не можна людині побачити ні на Землі, у телескоп, ні з штучного супутника!

Пропагандисти-безбожники неодноразово згадували, як це французький учений **П'єр Лаплас** (1749-1827) у відповідь на запитання Наполеона „Чому у вашій книжці я не знайшов згадки про Бога?“ гордо відповів: „Я не мав потреби у цій гіпотезі“. Але ніхто не додавав, що описана Лапласом гіпотеза про формування планет внаслідок відділювання кілець речовини від Сонця „з тріском“ провалилася, як математично хибна. Звичайно, ця хибність не є доказом існування Творця, але й хвалитися, річ ясна, не було чим...

Своєрідний подарунок зробив атеїстам в середині ХХ ст. американський астроном **Харлоу Шеплі** (1885-1972). У своїй книжці „Зорі і люди“ (Лондон, 1958 р.) він написав таке: „Ми засуджуємо віру в надприродне... Завдяки людському розуму віра в надприродні сили, яка гальмує прогрес, відступає широким фронтом, як ніколи раніше. Віра у надприродне змінюється роздумуванням“.

І ще два висловлювання атеїстів

Амбарцумян В. А. (1908-1996), вірменський вчений: „З тої пори, як Коперник кинув виклик церковному авторитетові у поясненні природи, астрономія почала поступово завойовувати одну позицію за іншою, виганяючи бога з цих ділянок матеріального світу. Розвиток науки в наші дні приніс остаточний тріумф атеїзму. Ідея існування бога, ідея створення світу, зазнала цілковитої поразки“.

Гагарін Ю. О. (1934-1968), перший космонавт: „До нашого будинку приходило багато народу: вчителі, школярі, колгоспники. Живе зацікавлення проявили і віруючі люди. Вони хотіли дізнатися, чи бачив я в небесах господа бога... Я змушений був

розчарувати віруючих людей. Моя природна відповідь, що я не бачив бога, несподівано для мене створила на віруючих велике враження. У потоках листів, що йшли до мене, я з задоволенням читав зізнання, в яких віруючі під впливом досягнень науки зрікалися бога, приходили до висновку, що ніякого творця Всесвіту немає“.

Що ж мабуть, В. А. Амбарцумян за останні роки зазнав глибокого розчарування, бо „розвиток науки в наші дні“ аж ніяк не призвів до „остаточного тріумфу атеїзму“. Щодо висловлювань Ю. О. Гагаріна, то вслід за ним (і на противагу тому, що відчували й говорили американські астронавти) такі ж атеїстичні лозунги проголошували й деякі інші „радянські“ космонавти. Напевне, їм можна лише поспівчувати, було враження, що їх їм „штатні пропагандисти“ готували завчасно!

Повторимо ще раз: атеїсти серед учених були і є тепер. Але і це, і те, що деякі вчені вважають віру в Бога „приватною справою“, — велика трагедія нинішнього дня. *Такі вчені несуть моральну відповідальність за ту загальну ситуацію, що є навколо нас.* Бо ж, як сказав Христос, горе тому, „хто спокусить одне з цих малих“ (Мт. 18: 6), тобто зіб'є з пантелику людину, яка за щоденною працею не в змозі заглибитися чи то в закони світобудови, чи то в глибини богословської думки.

Звичайно, з точки зору логіки посилення на авторитет навіть найвидатніших вчених вважається прийомом некоректним. Тут кожен із нас повинен зробити вибір („вірувати чи не вірувати“) сам, прислуховуючись до голосу своєї душі, а не до авторитету. Але, як побачимо далі, наука дає певні аргументи на користь тези „Бог існує“. *Тому слова віруючих учених можна вважати своєрідним підсумком їхніх наукових пошуків!*

На завершення цього підрозділу — ще два висловлювання. Вже згаданий американський астронавт **Джеймс Ірвін** (нар. 1930 р.), який після повернення на Землю став благовісником Віри Євангельської, сказав так: „Чим далі ми були від Землі, тим сильніше ми відчували присутність Бога“. При своїх зустрічах зі співрозмовниками він часто повторює такі слова:

„Люди мають потребу одне в одному, але головним чином всі ми потребуємо Бога... Я прожив більшу частину свого життя як

егоїст. Та... я зрозумів, чим треба займатися: говорити людям про Христа“. І ще:

Френсіс Бекон (1561-1626), англійський філософ: „Мале знання відводить від Бога, велике приводить до Нього“.

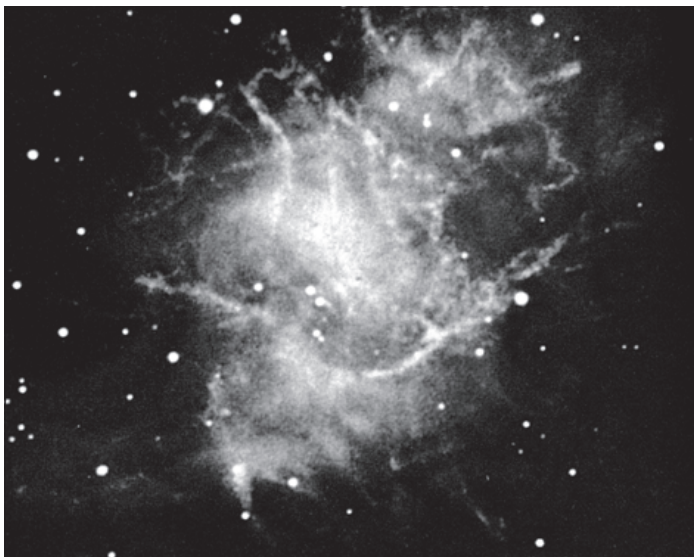
Чи варто щось додавати до цього? Хіба скласти відповідь на питання: чому найвидатніші вчені двісті, сто років тому і тепер вважали і вважають за необхідне декларувати свою віру в Творця світу? Чому вони не бояться того, що їх буде залічено до „попівських підспівувачів“, до мракобісів і невігласів, які, мовляв, так і не усвідомили того, що „наука несумісна з релігією“?

Для цього є принаймні дві причини. Перша. Досліджуючи світ у всій його красі, вчений буквально не може не висловити своє захоплення ним і свою радість від споглядання цієї досконалості у складності. Вдумаймося хоча б в ось ці вже наведені вище слова: „Дякую Тобі, Творче мій і Боже, за те, що дозволяєш мені дивуватися з Твоїх творінь і любити їх“ (**Й. Кеплер**), „Прогрес астрономії помножує в наших душах хвалу Богові“ (**Г. Галілей**). А ще: „Я бачив слід Божий у його творінні, і що за сила скрізь, що за мудрість, що за невимовна досконалість!“ (**К. Лінней**), „Чим більше я вивчаю природу, тим більше зростає моє здивування й остовпіння перед ділами Творця“ (**Луї Пастер**). Як це перекликається зі словами апостола Павла: „Бо Його невидиме..., власне його вічна сила й Божество, думанням про твори стає видиме“ (Рим. 1: 20)!

І друга. Набувши певного життєвого досвіду, вчений, річ ясна, усвідомлює те, що цей світ „у злі лежить“ (1 Ів. 5: 19). Що далеко не кожна людина в ньому відчуває потребу (і обов'язок!) „народитися згори“ та підійматися „від звіра до неба“ (Василій Великий). Ще багатьох роз'їдають і пригнічують сумніви і такій людині легко стати на злочинний шлях і загинути. Тож, усвідомлюючи роль релігії як надійного засобу виховання моральності, учений намагається не підштовхувати отих „простих і недосвідчених, які мов діти“, до втрати ними віри. Тим самим — **не помножувати зло в світі**. Тим більше, що й сказано (нагадаємо це ще раз): „Хто спокусить одне з цих малих, що вірять, то краще б такому було, коли б жорно млинове на шию йому почепити, та й кинути в море!“ (Мр. 9: 42).

Так, секуляризований світ як у минулому, так і тепер ставився до віруючого вченого зі здивуванням і дуже часто навіть зі зневагою. Однак, знаючи собі ціну, вчений зазвичай найменше хвилювався тим, назвуть чи ні його мракобісом або ж попівським підспівувачем (саме так одного разу влучно висловився Альберт Ейнштейн).

Тим більше, що у вчених завжди були (і є сьогодні) „знайдені із вивчення природи“ вагомні аргументи для підкріплення своєї віри в Творця. Як також був і є обов'язок про цю віру заявляти вголос — **заради примноження добра у світі**. А особливо, щоб тим, хто на своїй життєвій дорозі робить перші (усвідомлені!) кроки, вказати напрям, в якому слід рухатися „від звіра до неба“. Прочитаймо ще раз оті слова А. Ейнштейна (с. 42): „Людство без релігії перебувало б у варварському стані свого розвитку“. І — задумаймося: у який же бік штовхають кожного з нас сучасні реалії навколишнього таки дуже секуляризованого світу.

4. „НЕБЕСА — ДІЛО РУК ТВОЇХ“

Поставивши питання „чи є Бог на світі?“, людський розум вимагає конкретних аргументів для доведення істинності тези „так, Бог існує“. І такі аргументи справді є, причому найвідоміших і найдавніших — два: космологічний і телеологічний. Знаходимо їх вже в Біблії:

„Небеса повідають славу Божу, про діла рук Його звіщає небозвід“ (Пс. 18: 2).

„Бо Його невидиме від створення світу, власне Його вічна сила й Божество, думанням про твори стає видиме“ (Рим. 1: 20).

Як співзвучним з цими словами Біблії є сказане Ньютоном: „Я намагаюся йти слідами Бога, слідкуючи думкою за думкою Бога“! Великі вчені у всі часи розуміли, що мертва, немисляча, неорганізована матерія не може стати причиною своєї упорядкованості, причиною законів, які керують її розвитком. Розуміли, що пошуки цих законів виводять нас за межі матерії, до Бога-Творця.

Космологічний аргумент

Суть *космологічного* (від грецького „космос“ — Всесвіт) аргументу чи не найкраще виклав **Наполеон Бонапарт** (1769-1821) такими словами: „Моя релігія проста: я дивлюся на Всесвіт і переконуюсь, що він не міг бути справою сліпого випадку, а створений якоюсь невідомою і всемогутньою істотою, яка настільки перевищує людину, наскільки Всесвіт перевищує наші найкращі машини“. А його земляк **Вольтер** те ж сказав дещо раніше: „Треба бути незрячим, щоб не бути осліпленим цією картиною, треба бути дурнем, щоб не визнавати її Творця, треба бути безумним, щоб перед Ним не схилитися“.

У найзагальнішій формі космологічний аргумент сформулював філософ **Платон**: „Все, що виникло, потребує певної причини“.

Справді, щоденний досвід переконує нас, що без причини ніде і нічого не діється і не з'являється. Але зараз мова іде про навколишній Всесвіт. Тому й логічно зробити висновок: Всесвіт створений Творцем, який перебуває поза цим матеріальним світом.

Як бачимо, Платон говорить про причину творчу. Інший давньогрецький філософ **Арістотель** (384-322 до н. е.) зосереджував увагу на потребі назвати причину руху: „Все, що рухається, необхідно приводиться в рух чим-небудь“. Різні (чотири) варіанти цього аргументу розглянув **Тома Аквінський**. Коротко вони формулюються так: 1. Всяке буття, яке знаходиться в русі, приводиться в рух іншим буттям, будучи його двигуном. Ланцюг двигунів не нескінченний. Отже існує Першодвигун — Бог. 2. У природі існує певний причинний порядок, його початок восходить до Першопричини — до Бога. 3. У природі існує безліч речей. Вони були не завжди, бо їхнє існування випадкове. Але в основі їхнього випадкового буття лежить Необхідність — Бог. 4. Предмети навколишнього світу минуці і недосконалі. Але повинно бути щось абсолютно досконале, це — Бог. У Томи є ще п'ятий аргумент: світ доцільний і гармонійний, отже є розумна істота, яка ставить мету для всього, що відбувається в природі, це — Бог. Про нього буде мова в підрозділі „Телеологічний аргумент“.

Заглянемо тепер в атеїстичний „Філософський словник“ (К., 1978, с. 116). Там з приводу космологічного аргументу написано так: „Бог тут мислиться як першопричина всіх речей і явищ. Але таке припущення безпідставне; воно ґрунтується на антинауковому положенні про кінченість світу в часі“. Діалектичний же матеріалізм, мовляв, визнає матерію, яка „вічна, безконечна, невичерпна“. Однак, у наступному підрозділі ми побачимо, що астрономи і фізики сьогодні чітко вказують і вік Всесвіту (близько 15 млрд. років), і можливість появи усього матеріального світу „з нічого“!

Тут, звичайно, виникає таке „вбивче“ питання: якщо світ створений Богом, то звідки взявся Бог? Доводиться визнати, що воно виходить за межі нашого розуміння, але слід визнати водночас і те, що в цьому немає нічого дивного. Наука вже з 1931 р. знає *теорему про неповноту наших знань* австрійського вченого **Курта Геделя** (1906-1978), яку популярно формулюють так: „Ні одна система не може бути до кінця пізнана зсередини — поза зв'язком з іншими системами вищого порядку“. Тобто неможливо вичерпно описати світ, в якому живе людина, зокрема — описати причину появи й існування Всесвіту, не вийшовши за його межі.

Вийти за ці межі нам „не дано“ (принаймні — до своєї смерті...). Тому й на питання „звідки взявся Бог?“ ми відповідь не можемо отримати.

Свою обмеженість можемо „відчути“ на такому простому прикладі: народившись у центрі великого міста і проживши безвизно на одній і тій же вулиці, ми не зможемо ні накреслити його план, ні скласти собі уявлення про його величину. Слова ж француза **Рене Декарта**: „Немає нічого ні так далекого, чого не можна було досягнути, ні настільки прихованого, чого не можна було відкрити“ є, річ ясна, великою переоцінкою людських можливостей.

„Все створив Бог з нічого“

Про те, що, „у світі немає нічого, крім матерії“, написано гори книг. Як і про те, що в цьому світі існують закони збереження маси та енергії, а тому, мовляв, „ні з чого і ніщо виникнути не може“. Як і, нарешті, про те, що „цей матеріальний світ безконачний у просторі і вічний у часі“.

І ось тепер виявляється, що все-таки Всесвіт (в уособленні доступного для спостереження світу галактик, який розширюється) розпочав своє життя якихось 15 млрд. років тому „з нічого“, з „мікроскопічної“ порожньої комірки. Такі здогади були висловлені, зокрема, у 1965 р. естонським астрономом **Г. І. Нааном**, а в 1973 р. київським фізиком **П. І. Фоміним**. За останні 20 років згаданий погляд вже практично не піддається сумнівам. Уточнюються лише „тонкощі“ цього грандіозного акту.

Але раніше, ніж говорити про ці „тонкощі“, зазирнемо в Біблію. Ї... знаходимо в ній ось які слова, записані ще десь у середині II ст. до н. е.: „... Поглянь на небо і землю, подивися на все, що в них є, і Зрозумій, що все це створив Бог з нічого...“ (2 Макав. 7: 28).

До висновку, що „світ виник з малесенької порожньої комірки“, вчені йшли двома шляхами. З одного боку, астрономи, вивчаючи світ галактик, виявили, що близько 15 млрд. років тому почалося його розширення наче б з одної точки. До того ж на початковій стадії отого „розльоту“ температура у Всесвіті мала б

становити десятки мільярдів градусів (конкретно про це свідчить *реліктове радіовипромінювання* — потік радіохвиль, що йдуть до Землі рівномірно з усіх напрямів). Своїм шляхом ішли фізики, з'ясовуючи природу елементарних частинок — електронів, протонів і нейтронів, з яких побудована вся навколишня речовина! Щоб „зазирнути“ в надра атомних ядер, учені будували потужні прискорювачі частинок. Як тільки в процесі досліду ці частинки там досягали швидкостей, близьких до швидкості світла, — їх спрямовували на „мішені“, де відбувалося зударяння швидких частинок з нерухомими ядрами. Внаслідок цього з'являлися певні „осколки“, які й свідчили про особливості будови ядер, протонів і нейтронів.

Але рух частинки з однаковим успіхом можна описувати як її швидкістю, так і температурою (чим вища температура середовища, тим більша в ньому швидкість частинок). І коли фізики вже буквально вичерпали свої можливості на Землі, вони звернули свою увагу в космічні далі. Питання було поставлено так: якщо реліктове радіовипромінювання свідчить про дуже високі температури у Всесвіті „колись“, то слід з'ясувати, які взаємні перетворення елементарних частинок могли статися на отій найбільш ранній стадії розвитку Всесвіту. Отут і перетялися шляхи астрономів і фізиків у їхніх пошуках істини. Поки що лише орієнтовна картина тут вимальовується так.

На початку відліку часу почалося раптове роздування мікроскопічної комірочки (інакше — „квантової флуктуації структури простору-часу“), в якій не було практично нічого (тобто це був *вакуум*), але в якій температура сягала фантастично великих значень (одиниці з тридцятьма нулями градусів!). Проте цей вакуум мав „творчі“ властивості: у ньому були своєрідні „образи“ певних елементарних частинок (які тоді ще не мали маси) і він був пронизаний певним *силовим полем*, яке при зменшенні температури завдяки роздуванню надало і масу згаданим частинкам. Далі настали процеси їхнього розпаду (бо це були не звичні для нас протони і нейтрони, а дуже важкі *бозони*, що мали електричний заряд $\pm 4/3$) на *кварки й антикварки* — частинки з дробовим електричним зарядом $\pm 2/3$ і $\pm 1/3$. І лише коли температура, неперервно зменшуючись, досягла значень усього тисяч мільярдів

градусів, з кварків „зліпилися“ *протони і нейтрони*. З них то згодом і зформувався отой навколишній світ зір і галактик.

Отож сьогодні вже недоречно говорити про „вічність матерії у просторі і часі“...

А тепер про закони збереження маси й енергії. За всіма даними, *наш Всесвіт є замкненим*. Це значить, що коли б мандрівник, уявно осідлавши „світловий зайчик“, почав свій рух зі Львова у напрямі на Київ, то, описавши велетенське коло, через тисячі (чи мільйони) мільярдів років він повернувся б до Львова з боку Варшави. Точнісінько так, як це зробили супутники Магеллана, повернувшись до своїх країв з протилежного боку Землі. Звернемо увагу: в обох випадках мандрівник не стикається з якоюсь там межею. Кажемо: такий світ *безмежний*, але... *скінченний!*

Отож, як це впливає зі строгих фізичних співвідношень, і повна маса, і повна енергія в такому замкненому світі рівні нулю! Це друге академік **Я. Б. Зельдович** (1914-1987) пояснив так: „Нульова повна енергія Всесвіту має простий смисл: сума додатніх енергій речовини, яка заповнює всі елементарні об'єми, в точності компенсується від'ємною енергією гравітаційної взаємодії“. Аналогічно й у випадку з законом збереження маси: при складанні мас треба враховувати не лише „масу спокою“ кожного тіла, а й його, так би мовити, масу динамічну, а для цього гравітаційну енергію взаємодії заданої маси з усіма іншими слід поділити на квадрат швидкості світла. Оскільки гравітаційна енергія скрізь має від'ємний знак, то в сумі і буде нуль (якщо лише Всесвіт замкнений, а відкидати це уявлення сьогодні немає підстав).

Сьогодні мовиться і про можливість існування „поряд з нами“ іншого матеріального світу, про який, одначе, ми в принципі нічого не можемо дізнатися, бо, скажемо образно, випромінювання його атомів неможливо зареєструвати ніякими методами (хіба що виявити цю незвичну речовину за притягуванням нею „нашої“ речовини).

Йде мова і про те, що наш Всесвіт може мати більше, ніж три виміри. Адже щоб описати згаданий вище розвиток Всесвіту від найбільш ранніх етапів, виявилось необхідним ввести поняття

багатовимірною (за одним із варіантів — десятивимірною) простору. Конкретніше: допускається, що в „мікроскопічних масштабах“ вимірів може бути більше, ніж три, але зі збільшенням відстаней відбувається *компактифікація* — згортка цих „зайвих“ вимірів. Як приклад можна розглянути стовп: з близької відстані він має не лише висоту, а й товщину, але з певної відстані про нього вже можна говорити як про об'єкт, що має лише один вимір — висоту.

Як бачимо, чим більше наука вивчає навколишній Всесвіт, тим складнішою виглядає його будова. І, якими б не були захоплюючими нинішні відкриття, будемо пам'ятати слова римського філософа **Сенеки** (бл. 5 р. до н. е. — 65 р. н. е.):

„Нашим нащадкам залишиться більшість істин, поки що не відкритих“. Однак усі досягнення сучасної науки аж ніяк не суперечать тезі, що цей багатогранний світ виник завдяки задуму його Творця. І таки можна сказати услід за **Цицероном**: „Кожен раз, коли ми дивимось на небо і споглядаємо небесні явища, ми не можемо не відчувати внутрішньо, що є Істота, яка перевищує всіх досконалістю свого розуму, яка усім цим керує“...

Щоправда, варто пам'ятати і ці слова **Арістотеля**: „Розум наш є в такому відношенні до пізнання Бога, як око сови до денного світла“.

Світобудова і Біблія

„Творець дав родові людському дві книги, в одній Він показав свою велич, у другій свою волю. Перша — це створений Ним видимий світ. Людина, задивляючись на красу і стрункість його будови, визнає Його всемогутність в міру її дарованого розуміння. Друга книга — Святе Письмо. Не скажемо, що математик розмірковує зі здоровим глуздом, якщо він захоче Божу волю виміряти циркулем. Таким же буде і в Богословії учитель, якщо він думає, що за Псалтирем можна навчитися астрономії та хімії“.

Це слова **М. В. Ломоносова**. Але перша фраза зустрічається і в багатьох інших вчених, і навіть важко сказати, хто вимовив уперше. Суть цих слів ясна. Всемогутній Творець дав людям

Біблію, щоб показати, що Він любить їх, що Він піклується ними і хоче, щоб у своєму житті вони, люди, дотримувалися встановлених Ним норм співжиття і понад усе змагали, аби бути Йому гідними дітьми.

Тут мусимо бодай у кількох словах заторкнути питання і про науковість відомостей, які знаходимо в Біблії. Приймаючи до уваги, що її перші тексти з'явилися понад 1000 років до н. е., можна було б сподіватися знайти в них найпримітивніші уявлення про світ, які мали б бути у пастухів, що заселяли Палестину 3000 років тому. Наприклад, що „Земля плоска і плаває в океані“ або що „Земля є центром світобудови, а всі світила кружляють навколо неї“ тощо.

Та, взявши в руки Біблію, переконуємось, що такі міркування — не звідси. І справді, це давні уявлення, що їх складала й поширювали упродовж століть саме вчені, серед них і давньогрецькі філософи! У Біблії ж читаємо: Бог „на нічому повісив Землю“ (Іов 26: 7), Бог „над земним кругом возсїдає“ (Ісаїя 41: 22). Над кругом — отже це уявлення про кулястість Землі. А теза „повісив Землю ні на чому“ була висловлена років за 900 до н. е. Для греків тоді ще таки „Земля плавала в океані“, а що вона кругла, мабуть, їм уперше сказав Піфагор близько 500 років до н. е.

Певною несподіванкою для багатьох учених було виявлення в 1965 р. реліктового випромінювання, з чого випливало, що близько 15 млрд. років тому світ був заповнений квантами енергії високих частот. А в Біблії, на її початку читаємо: „І сказав Бог: нехай буде світло! І настало світло“ (Буття, 1: 3). Ми згадували вже, що зараз вчені говорять про „народження світу з нічого“, як і те, що такі слова знаходимо і в Біблії: „...все це створив Бог з нічого“ (2 Мак. 7: 28).

Довгий час атеїсти звинувачували автора „Буття“ в неграмотності, оскільки, мовляв, за його розповіддю „вивела земля із себе рослини... і дерева“ на третій день, „два великі світила з'явилися на четвертий день, усякі ж створіння живі — на п'ятий. Але після тривалого аналізу можливостей зародження життя, аналізу згубного впливу ультрафіолетового випромінювання Сонця (і взагалі руйнівної дії енергії прямих сонячних променів), після обговорен-

ня гіпотези, за якою життя зародилося у водоймах на глибинах не менше десяти метрів, мабуть, слід визнати, що в зафіксованій у Біблії послідовності подій є глибокий смисл, який ми і сьогодні ще не збагнули.

В цілому, як це зауважив **Й. Кеплер**, завдання Біблії не в тому, щоб розповісти, як побудоване небо, а як, образно кажучи, туди потрапити!

Вже загальноновизнано, що Біблія написана для всіх часів, для всіх стадій розумового розвитку людей. Ї мала вона за мету не нагромадження точних знань з фізики чи астрономії, а розвиток людської особистості, причому не в самій царині розумовій, а в духовній. Тому вона і не дає точних відомостей про будову Всесвіту, як і про місце Землі в ньому. І, напевне, тому, що все це в той час і не було б зрозумілим. Бо ж розум людини тоді ще не був окріплім: людині лише належало виробляти здатність до правильних наукових узагальнень. Подані в Біблії розповіді про світобудову пристосовані для дитячого віку людства. Проте складені вони так, що містять у собі дивовижне багатство думки і необмежені можливості іншого їхнього розуміння в міру розвитку й дозрівання людського розуму.

У Біблії мовиться про дні творіння. Але тлумачити ці слова буквально було б помилкою, нерозумінням глибокої символіки. За так званою *візіонарною теорією* (а її захищали Іван Золотустий, Григорій Ніський та інші Отці Церкви) йдеться тут про послідовність окремих найголовніших моментів творіння, які були відкриті Творцем першій людині (чи Мойсеєві?) в особливому видінні. Для цієї людини „день“ був найзручнішою і легко доступною для свідомості хронологічною міркою. Наука, вказуючи на тривалі геологічні епохи при дослідженні походження й упорядкування світу, аж ніяк не захитує Божественної всемогутності. Адже для Творця було цілком однаково — створити світ за мить або, вклавши в нього певні доцільні закони, надати їм природну течію, яка приведе до тривалого світотворення. Як сказав Псалмоспівець:

„Бо в очах Твоїх тисяча літ — немов день учорашній...“ (Пс. 90: 4, див. ще 2 Посл. Петра 3: 8).

Таку ж схематичну картину найголовніших етапів в історії людства Біблія дає і тоді, коли згадує про ті чи інші історичні події. Бо основне тут — моральний смисл, моральна основа життя суспільства, духовне виховання людини. Головна ж ідея така: за забуття справжньої мети свого існування людина несе відповідальність перед своїм Творцем, перед собою і своїми нащадками, яким вона передає всезростаючу ношу зла і стражданя, що з цього випливають.

При всьому цьому в Біблії використано конкретні образи, які найліпше були доступні дитячому розумінню людей. Так, у спрощеному образі, наділеному людськими рисами, подано уявлення про Бога-Творця світу. Бо лише до такого Бога можна було пробудити в серцях людей любов і благоговіння, тоді як абстрактний образ божества навівав би на них страх і відчуження.

Телеологічний аргумент

Суть *телеологічного* (від грецького „телос“ — мета) аргумента є зрозумілою із вже наведених раніше слів **Ісаака Ньютона**: „Чи ж було побудоване око без розуміння оптики, а вухо без знання акустики?“ В іншому місці Ньютон висловився дещо інакше: „...Будова таких надзвичайно майстерних частин тварин, як очі, вуха, мозок, м'язи, серце та інші, також інстинкт звірів і комах, — все це не може бути витвором чого-небудь іншого, крім мудрости і мистецтва могутнього, вічно живого Діяча...“

Про цю складність і доцільність у світі живого поговоримо в наступному розділі. Тут же розглянемо приклади дивовижної доцільності, з якою зустрічаємось „у світі неживої природи“, зокрема — в масштабах нашої планети. Ї розпочнемо з такого міркування. Побачивши на гірській стежці годинник, ніхто з мандрівників не буде твердити, що цей механізм „склався сам“. Бо ж кожен знає з досвіду, що само собою ніщо складне не виникає. Що будь-яка складна система (годинник, автомобіль, комп'ютер) має свого розумного конструктора. Кожна з таких складних систем побудована з окремих складових частин, які мають конкретну форму та розміри і певним чином допасовані.

Головне — усе це зроблено з певною осмисленою метою. Скажімо, годинник — щоб вимірювати час.

Узагальнюючи, скажемо, що в кожній складній системі є творець, який, по-перше, є складнішим за своє творіння, по-друге, має розум і, по-третє, перебуває поза своїм творінням.

Підкреслити ж треба ось що. Якою б складною не була конструкція того чи іншого механізму, створеного людиною, уся ця складність блідне, як тільки біолог починає з'ясовувати будову живих організмів, особливо на рівні клітин. Про це буде мова нижче. Тут лише поставимо питання: невже усе це могло виникнути „само собою“?

Співставляючи космологічний і телеологічний аргументи, бачимо, що цей другий певним чином уточнює перший. Тобто, космологічний аргумент ставить питання „чому це існує?“, „в чому причина існування світу?“ І дає відповідь таку: „бо існує Творець світу“. Телеологічний же аргумент виходить з твердження: „ми бачимо *надзвичайно складний світ*, зокрема в його найрізноманітніших живих формах“. І ставиться питання „чому це можливе?“ Відповідь така: „Бо є Вищий розум, Який створив це і, очевидно, з певною метою“. Збагнути її, цю мету, допомагає нам релігія. Тому й доречно пригадати тут слова **А. Ейнштейна**: „Наука без релігії кульгає, релігія без науки сліпа“...

Антропний принцип

В останні роки широкого розголосу набув так званий *антропний принцип* (від грецького „антропос“ — людина). Суть його можна переповісти так. Це — здивування тим, що увесь навколишній світ напрочуд тонко і делікатно підстроєний наче спеціально для того, щоб на Землі могло існувати життя в усіх його різноманітних формах. Інакше кажучи, скрізь у природі бачимо доцільність, без якої життя людини на Землі було б неможливим. У ширшому плані, як побачимо далі, не було б і Землі, та й усього багатоманітного світу зір і галактик.

Ось передовсім декілька прикладів, що стосуються умов життя на нашій планеті:

1. Вісь її добового обертання нахилена до площини, в якій Земля рухається навколо Сонця, під кутом $66,5^\circ$. Тим самим забезпечується на Землі зміна пір року, істотно злагіднюється клімат планети.

2. Дивовижні властивості має вода, ця головна складова частина усіх організмів. Ось одна з них: якщо у всіх тіл в міру зменшення температури густина зростає, то для води вона найбільша при температурі плюс чотири градуси. Тому лід, як легша компонента, утримується на поверхні води. Тим самим у водоймищах під льодом зберігається температура, достатня для збереження тваринного і рослинного життя. Інакше лід випадав би на дно, уся вода б вимерзала і життя в річках, морях і океанах гинуло б.

3. Атмосфера Землі складається з таких газів і в такому співвідношенні, які найкраще сприяють розвитку життя на планеті. Справді, якби концентрація кисню тут була не 20,9% (за об'ємом), а, скажімо, 50%, то все, що може горіти, давно згоріло б. А коли б кисню було менше за 10%, горіння стало б взагалі неможливим.

4. В атмосфері Землі є усього 0,03% вуглекислого газу і „сліди“ (0,23%) водяної пари. А проте якраз їхні молекули інтенсивно поглинають інфрачервоне випромінювання земної поверхні і приблизно половину його „переадресовують“ назад до неї, де це випромінювання знову поглинається. Внаслідок цього тут виник „парниковий ефект“, середня температура біля земної поверхні досягла плюс 15°C . Без цього ефекту вона була б на 40° нижчою, тобто усього мінус 25°C . І, річ ясна, вода на Землі легко перетворювалася б у сніг і лід. А що сніг відбиває від 45 до 95% енергії сонячних променів, то таке охолодження призвело б до того, що чи не вся наша планета залишилася б безмовною сніговою пустелею.

5. В атмосфері Землі, на висотах від 15 до 80 км (найбільше на висоті — біля 25 км) є молекули озону (там кисень частково об'єднується в триатомні молекули). Загальна кількість цих молекул нікчемно мала. Так, якби їх зібрати біля поверхні Землі при нормальній температурі і тиску, то товщина шару озону становила б усього 2,5 міліметра! А проте він відіграє величезну

роль у збереженні всього живого на Землі, поглинаючи вбивчі ультрафіолетові промені Сонця.

А тепер погляньмо, як „підібрані“ параметри нашого світу „у великому масштабі“. Знову ж таки обмежимося лише декількома прикладами.

1. Фізики неодноразово ставили питання: чому це електрон має масу, яка аж у 1836 разів менша за масу протона? Чому б електрону не бути, скажімо, в чотири рази важчим? Отож виявилось, що в цьому випадку електрон не зміг би „кружляти“ навколо протона (утворюючи в сукупності атом водню), він мусів би „впасти“ на протон. А тоді у Всесвіті протонів (і атомів водню) не було б зовсім. Зорі й галактики складалися б з одних лише нейтронів. Не було б атомів і молекул, не було б усієї багатоманітності навколишнього світу...

2. Прийнявши за одиницю виміру маси масу електрона, кажемо, що протон має їх 1836 одиниць, тоді як нейтрон 1840. Виникає питання: а що, коли б ця різниця мас між нейтроном і протоном була удвічі більшою? Справді, чому б їй не бути такою: нейтрон 1840, а протон 1830? Виявляється, у цьому випадку протон не міг би об'єднуватися з нейтроном, щоб утворити дейтрон. Тим самим не могли б відбуватися *реакції синтезу* гелію та важчих хімічних елементів — вуглецю, кисню, заліза..., словом, усього того, що є основою для будівництва планет і живих організмів.

3. Ядра гелію та інших хімічних елементів утримуються як єдине ціле тому, що між протонами і нейтронами, з яких вони складаються, діють сили, що їх „цементують“. Виникає питання: а що якби ця сила була бодай на 5-7% більшою? Виявляється, в цьому випадку буквально зразу після появи у Всесвіті протонів і нейтронів вони об'єдналися б у гелій, який далі залишався б єдиним хімічним елементом у Всесвіті. І, навпаки, коли б та сила взаємодії була на якихось 5% меншою, то гелій взагалі утворюватися не міг би. Тоді Всесвіт був би чисто „водневим“.

4. У ядрах протони не лише взаємно притягуються завдяки дії ядерних сил, а й відштовхуються (бо ж це однойменні електричні заряди!). І коли б ця електростатична сила відштовхування була

дещо більшою, то ядра розвалювалися б. Отже знову ж таки увесь навколишній світ складався б із найпростішого водню.

5. У масштабах нашої Сонячної системи і нашої Галактики вирішальною, об'єднуючою є сила тяжіння. Сталою величиною гравітації визначається і температура в надрах Сонця та зір. І коли б ця сила тяжіння була, скажімо, в десять разів більшою (а теоретично це не заперечується ніякими вимогами чи міркуваннями), то запаси „пального“ в надрах Сонця вичерпалися б не за мільярди років, а всього за декілька мільйонів. І на місці Сонця на сьогодні вже була б дуже слабка зоря — білий карлик, промені якої нас аж ніяк не зігріли б. Зрештою, при такій великій силі тяжіння наша планета мала б значно менші розміри, та й умови життя на ній навряд чи були би привабливі.

6. Наш простір тривимірний. Аналіз показав, що лише у просторі трьох вимірів можуть існувати стійкі планетні системи.

7. І, нарешті, згадаємо про факт розширення світу галактик. Як виявилось, тривалість його істотно залежить від середньої густини речовини у Всесвіті. Якби вона була меншою, то зорі (і Сонце) не змогли б „зліпитися“ з неї. А коли б ця середня щільність речовини була більшою, то не було б часу для формування галактик, зір і планет, бо оте розширення вже давно замінилося б стискуванням.

Це лише декілька прикладів подиву гідного „допасування“ умов для того, щоб на Землі квітнувало життя й людина на ній звершувала свій життєвий подвиг. Допитливі ж фізики налічують цих прикладів декілька десятків.

Залишається додати таке. Упродовж багатьох століть людина уявляла себе „центральною особою“ у світобудові. Їй було затишно під „кришталевою сферою“, яку придумали давні греки, на яку вони „підвісили“ зорі і до якої ще навіть Кеплер „визначив“ відстань — „усього“ (перевівши у звичні для нас одиниці довжини) 2800 млрд. кілометрів.

Але сьогодні ми вже знаємо: ота небесна глибінь є бездонною, а масштаби навколишнього світу є фактично незбагненними. Так, якщо припустити, що відстань від Землі до Сонця (а це 150 млн. км) рівна одному сантиметрові, то в такому масштабі найближча до нас зоря перебуватиме на відстані понад два кілометри, розмір

нашої Галактики тоді — 60 000 км, а відстань до однієї з найближчих галактик — в сузір'ї Андромеди — майже 1,5 млн. км... Ї як тут не згадати оті переповнені співчуттям слова Блеза Паскаля про кожного з нас, про людину, яка „утримується на грані двох безодень“ і яка нібито „не в змозі навіть наблизитися до розуміння цих крайнощів“!

Ще три аргументи

Римський філософ (згодом канонізований Католицькою Церквою) **Северин Боєцій** (бл. 480-524) у своїй праці „Втішання філософією“ рекомендував, зокрема, таке: „Там, де це можливе, поєднуй віру з розумом“. Описані вище космологічний і телеологічний аргументи — це і є якраз чудове „застосування“ розуму для укріплення віри в Творця. Крім них є ще три аргументи, хоча їхня доказовість, за переконанням багатьох учених, дещо слабкіша. Це — онтологічний, історичний та моральний аргументи.

Онтологічний (від грецького „онтос“ — існуюче) аргумент формулюється так: Бог — це Істота, в якій є всі позитивні якості у найвищій мірі. Але якби Бог існував лише в уяві, то одної якості, а саме існування, у нього б не було. Отже мова тоді йшла б не про цю істоту, а про іншу, в якій цієї якості немає. Оскільки у такому міркуванні з'являється суперечність, то Бог повинен існувати реально, а не лише в нашій уяві.

Історичний аргумент: у всіх народів і у всі часи було і є певне уявлення про Бога. Кажуть — тому, що це уявлення вроджене, що людина в найглибших закутках своєї душі має про це якесь позитивне знання...

І, нарешті, з часів І. Канта маємо *моральний* аргумент. Міркування тут таке. Якби справді людина походила від дикого предка, то як би міг діяти природний добір на початковій стадії розвитку суспільства? В умовах печерної боротьби за кусень їжі, коли виживає не той, хто добрий і думає про інших, а той, хто рве кусень собі й убиває супротивника, навіть якби в людини і з'явилася така „річ“ як совість, то вона мусила б зникнути в наступних поколіннях. Людина з совістю не мала шансів на виживання. Тим часом в людей совість є і заявляє про себе!

Вона і є, на думку Канта, доказом існування Бога, бо совість — це голос Божий в людині. Ним Творець нагадує нам про Себе. Тонкість тут у тому, що голос цей — тихий. Тому то людина, знаючи, що таке добро і що зло, все ж має можливість щоденного вибору!

Оскільки тут згадано Канта, то доречно таке зауваження. Ті, хто знайомився з його філософією, можуть заявити: „усім відомо, що Кант довів неспроможність космологічного, телеологічного і онтологічного аргументів“. Відповідь коротко тут така: нічого подібного. Справа в тому, що Кант був суб'єктивним ідеалістом. І тому в межах цієї філософської системи вважав, нібито про навколишній світ „речей в собі“ і про їхню справжню природу людина у принципі нічого дізнатися не може. Але це — аж ніяк не доведення того, що цього світу і його Творця немає!

Загалом же питання про „поєднання віри з розумом“ нещодавно висвітлив Папа Іван Павло II в енцикліці „Fides et Ratio“ („Про співвідношення віри і розуму“, 14. 09. 1998 р.). Тут, передусім, у Передмові зазначено: „**Віра і розум — ніби два крила, на яких людський дух підноситься до споглядання істини**“. Що більше: „віра наказує, щоб її предмет був пізнаний за допомогою розуму; розум, сягаючи вершин своїх шукань, визнає, яким необхідним є те, що об'являє йому віра“. Вражає своєю глибиною і ось ця думка Папи: „Представники природничих наук цілковито усвідомлюють, що пошуки істини, навіть тоді, коли вони стосуються обмеженої частини світу чи людини, ніколи не скінчаться, вони завжди будуть спрямовані до чогось, що перебуває поза межами самого об'єкта досліджень, до питань, які відкривають доступ до Тайни“.

5. У ТАЄМНИЦЯХ ЖИВОГО

Свого часу **М. Коперник** висловився так: „І якщо всі науки возвищують дух людський, то найбільшою мірою це властиве астрономії, не кажучи вже про найбільшу духовну насолоду, пов'язану з її вивченням“.

„Гармонія небесних сфер“ справді вражає. Але ще величнішою і дивовижнішою сьогодні виглядає складність і впорядкованість світу живого. Так і згадуються вже наведені вище слова **Карла Ліннея**: „Я бачив слід Божий у Його творінні, і що то за сила скрізь... Що за невимовна досконалість!“

Вся ця складність живого розкривається якраз у наші дні, вся вона, так би мовити, — суцільний телеологічний аргумент. І щоб перейти до його розкриття, нагадаємо: на Землі налічено близько 600 тисяч видів рослин (висота гіганта — секвойї сягає 120-150 м) і близько 1,5 млн. видів тварин, з них понад 1 млн. — це різні види комах (велетень тваринного світу кит сягає довжини до 33 м при вазі 250 т)...

Речовина плюс інформація!

„Фундаментом“ чи „основною цеглиною“ будови живого організму є клітина. Але будь-яка спроба описати популярно (та ще й у декількох абзацах) все, що робиться в клітині, є безнадійною. Клітина — це не просто хіміко-біологічна лабораторія, де неперервно відбувається майже 2000 реакцій, в яких беруть участь близько 100 000 молекул різних ферментів (білків). Як кажуть, клітина — це передусім видавництво, де йде неперервне розмноження і редагування складних текстів, їх переклад з одної мови на іншу і передача цієї інформації „у різні інстанції“.

Справді, адже в клітині зберігається головне: повні й конкретні дані „про себе як живу істоту“. Про її загальний вигляд, про будову її окремих органів та про всі її системи життєзабезпечення. Усе це, як прийнято говорити, закодоване у складних молекулах *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (її скорочено позначають ДНК). Ця молекула має вигляд довгої, акуратно скрученої і

компактно вкладеної драбинки, а точніше — подвійної спіралі. Довжина витягнутих у лінію усіх наявних в клітині людини молекул ДНК досягає близько двох метрів. І якби ширина спіралі ДНК („ширина драбинки“) була 4 см, то її довжина була б рівною 40 000 км, тобто нею можна було б обмотати Землю!

І ось фрагменти такої довгої нитки скручуються, по декілька разів намотуються (наче на катушку) на спеціальні комплекси ядерних білків (гістонів), а ці, у свою чергу, компактно вкладаються в особливі тільця — *хромосоми*. Вже й тут є одна із таємниць: при кімнатній температурі завдяки ударенню навколишніх молекул води (а її в клітині близько 70%) діаметр клубочка молекули ДНК повинен би мати розмір біля 0,5 міліметра. А насправді він упакований у ядро, що має поперечник, менший за 0.001 мм. Тобто в клітині відбувається ущільнення речовини в тисячі разів порівняно з тим, що „допускає звичайна фізика“!

Цікаве й те, що в клітині кожного виду є своя певна кількість хромосом. Так, у клітині людини їх 46, у шимпанзе — 48, в собаки — 78, кішки — 38 і т. д. І тут доречно нагадати, що в статевих клітинах (у гаметах) їх удвічі менше і оте належне число хромосом відновлюється після злиття батьківської та материнської гамет. Проте природа знає явище *партеногенезу* — дівоче розмноження з незапліднених яєць (навіть у раків, ящірок та ін.). Щоб таке трапилося, досить, аби лише з початком розвитку материнського організму в його гаметах зберігся необхідний (подвійний) набір хромосом.

Не вдаючись у „тонкощі“ будови ДНК, звернемо однак увагу на те, що оті „щаблі“ в спіралі ДНК „змонтовані“ з чотирьох відносно нескладних хімічних сполук. Це *аденін* (А), *гуанін* (Г), *тимін* (Т) і *цитозин* (Ц), але таким чином, що „щабель“ може бути сумою А+Т, Г+Ц чи в зворотньому напрямі Т+А, Ц+Г. І такі щаблі можуть повторюватися на перший погляд довільно, а насправді — кожні три „літери“ (наприклад АГТ, ААГ, ТГТ тощо) утворюють „слово“, яке, означає: „при побудові такого то білка візьми таку то амінокислоту“! В цьому факті — одна з найбільших, справді вражаючих таємниць живого!

Клітина живе в середньому 1-20 годин, після чого ділиться на дві нові. Але щоб це сталося, передусім повинні подвоїтися

хромосоми. Отже кожен фрагмент ДНК хромосоми поступово „розкручується“ і його „щаблі“ розриваються і то так, що оті „літери“ (А, Г і т. д.), які були „зліва“, залишаються при лівій вітці спіралі, а „доповнення“ цих літер „до повного щабля“ (Т, Ц і т. д.) — при правій. Водночас іде „добудова“ (з відповідними половинками „щаблів“) двох нових віток спіралей — „правої нової“ для „лівої старої“ і „лівої нової“ для „правої старої“. Так врешті-решт замість одної ДНК з'являється дві, які повністю подібні до материнської.

У процесі розвитку організму кожна клітина забезпечує себе усім набором „будівельного матеріалу“, але здійснює і певну спеціалізацію. Адже в одному випадку вона буде клітиною крові, там головне — гемоглобін. В іншому — це клітина м'язів і головним буде відповідний білок міозин. Коли йдеться про волосся чи нігті — кератин і т. д. Отже, маючи інформацію про всю будову і всі органи живого організму, „координаційний центр“ клітини дає „команду“ зчитати з ДНК лише той „текст“, який стосується ролі саме цієї клітини в організмі. (Уся ж інша інформація заблокована!). Щоб це сталося, до ДНК наближається „спеціальний“ білок-фермент і змушує її частково розкрутитися та розділитися. Тут же відбувається „переписування“ на допоміжну рибонуклеїнову кислоту потрібної інформації про окремі білки, тобто зчитується „послідовність цеглинок“ А, Г і т. д. Цей процес зветь *транскрипцією*. Після цього відбувається *трансляція* — переклад переписаної інформації на мову окремих амінокислот, з яких і будується білок.

Загалом усієї інформації в ДНК є стільки, що її (нашими словами) можна переписати в сотні книг і так скласти велику бібліотеку. Адже там є все про живий організм: і який у нього має бути скелет, м'язи, якими (скажімо конкретно — для людини) повинні бути властивості шкіри (щоб захищати тіло від бактерій, виділяти піт і здійснювати поверхнєве дихання, та як „самолікуватися“ при його пошкодженні!), якими (до тонкощів) мають бути будова і принцип роботи серця, легень, печінки тощо. Як буде збудоване око чи вухо і де ці органи мають бути розміщені, щоб це і для організму було зручно, і збоку виглядало гарно.

Вже було згадано про певний „координаційний центр“, який керує спеціалізацією окремих клітин у процесі розвитку організму. В науці це називається *проблемою морфогенезу* — проблемою утворення окремих органів, формоутворення. Загалом це питання лише починають вивчати. Бо ж усе, що було сказане вище про „зчитування“ з ДНК і трансляцію, — це отримання інформації про „будівельний матеріал“ (образно кажучи — про щебінь, цеглу, шифер і т. д.). Ясно, однак, що інформація про сам проект організму як цілого і в його частинах є там же, в ДНК. Про це свідчить *тератологія* (патологія). Бо ж відомо, що коли (у середині ХХ ст.) в Західній Європі вагітні жінки приймали снодійні таблетки контерган чи талидомін, то за 10 років там народилося близько 65 000 дітей калік (без рук чи без ніг, глухих і сліпих). До „збою“ в проекті призводив якраз поштовх з боку певних хімічних сполук, а це ж була дія певної молекули на якусь іншу складну молекулярну систему!

Чим більше вдумуєшся у таємниці живої клітини, тим незбагненнішими здаються її структура, спосіб зберігання інформації, її переклад на іншу мову і, головне, — її „реалізація“ при „будівництві“ нового живого організму. Велика правда ось у цих словах сучасного англійського вченого **Джона Леннокса**: „Я думаю, що справжній вчений не може покладати, щоб ця детальна інформація, яку містять усі живі клітини, походила не від розумного, а від позбавленого розуму джерела“...

„Спочатку — курка чи яйце?“

Порівняємо тепер живий організм з якимсь механізмом, наприклад, із годинником. Або — з книгою. Описуючи годинник, ми говоримо *не лише про матеріал, з якого він побудований, не лише про тонкощі його конструкції, а й про функцію, яку він виконує*. Візьмемо книгу. Ніякий її опис з точки зору фізики чи хімії не дасть жодного уявлення про її зміст! Бо книга — це щось значно більше, ніж просто папір, фарба і клей. Це — *речовина плюс інформація!* І, як кажуть, різниця між трагедією Шекспіра і твором учня третього класу незрівняно більша, ніж різниця в папері та чорнилі, за допомогою яких вони були напи-

сані. А в клітині, повторимося, у компактному й закодованому вигляді укладено інформацію і про всі тонкощі будови людини, і про її здатність писати драми та сонети чи вивчати навколишній Всесвіт й будувати космічні кораблі. Тварини такої здатності не мають. Зате вони наділені *інстинктом* — програмою доцільної поведінки на все життя, що передається за спадковістю.

Годинник має свого конструктора. Книга — свого автора. За аналогією, складна інформація, що міститься у клітині живого організму, не могла там з'явитися інакше, як за задумом Творця, що сам має неабиякий розум. Бо ж неможливо й думати, щоб із неживої матерії шляхом „самоорганізації“ утворилися такі складні молекулярні структури, щоб у якомусь там „первісному бульйоні“ окремі компоненти стикалися між собою у потрібних концентраціях, щоб ота сліпа й темна стихія дала їм те, чого не має сама, — осмисленість та інформацію! Адже інформація ніколи не трансформується з нижчих форм у вищі без втручання розуму, без розумної причини. Як кажуть, хто і де чув, щоб унаслідок вибуху в друкарні там склався бодай один том енциклопедії...

Усувається питання і про те, хто з'явився раніше — курка чи яйце. Бо сьогодні, на рівні клітини, його ставлять так: що з'явилося раніше: чи ДНК з її інформацією про принципи будови живого, чи білки як сам будівельний матеріал, чи клітинна оболонка („курник“), всередині якої це будівництво розгортається. Без ДНК білки не мають майбутнього (немає „проекту“ будівництва). Без білків молекула ДНК залишається інертною і непотрібною. А без клітинної оболонки усе це приречене на загибель, бо воно позбавлене захисту і єдності. Хто, як не розумний Творець, дає поштовх до розвитку?

Атеїсти придумали поняття „первісного бульйону“, в якому мали б „організуватися“ все складніші молекули.

Але погляньмо, що з цього приводу каже математика. Приймемо тезу: „Немає Бога-Творця з Його наперед визначеним планом поєднання окремих атомів передусім у простіші (але „потрібні саме тут і вже тепер“) „цеглинки світу живого“ — амінокислоти (АК), з Його подальшим „визначенням“, як вони мають вкладатися у складні молекули (знову ж таки „саме тепер і саме для цієї мети“)“. І якщо це так, то Природа (а вона ж сама по

собі, образно кажучи, сліпо-глухо-німа!) змушена при будуванні кожної складної молекули перебирати всі можливі варіанти! Їхнє ж число визначають за формулою $W=m^N$, де m — кількість уживаних АК і N — їхня загальна кількість у конкретній складній молекулі (в іншій задачі m і N — відповідно число літер в алфавіті і в певному тексті загалом). Як відомо, всі молекули білків „монтуються“ з усього лише 20 АК (хоча в природі їх відомо близько 200). Найпростіша ж молекула білка складається з $N=100$ АК (в молекулі гемоглобіну їх 574). Тож для побудови „всліпу“ такої „невеличкої“ молекули Природа має перебрати $W=20^{100}=10^{130}$ варіантів (величиною $p=1/W$ визначають **імовірність** події). І якщо одна АК складається (візьмемо найменше число) з 10 атомів (частіше понад 20), то знайдемо: для побудови усього лише однієї, і то найпростішої молекули білка (і вже за наявності потрібних їй амінокислот) необхідно $10W=10^{131}$ атомів. А це — одиниця з триста одним нулем! Тим часом, за підрахунками астрономів, у всьому доступному для спостережень Всесвіті з його 100 мільярдами галактик є близько 10^{90} атомів (одиниця з 90-ма нулями...). Ще фантастичнішою є математична ситуація з молекулою ДНК, для якої $m=4$, але число пар нуклеотидів у ній сягає $N=10^{10}$ (десяти мільярдів). Тут число варіантів $W=4^{10}=10^{6 \times 10^9}$ і, відповідно, кількість атомів, потрібних для конструювання „всліпу лише однієї молекули ДНК, як то кажуть, безглуздо велика. Тож, дещо перефразовуючи вислів англійського астронома Фреда Хойла, скажемо: „Не мучилася Природа всліпу, бо від початку задав Творець певну програму, за якою і з'явилося життя на нашій планеті!“

Мало що допомагає атеїстам й термін „прогресивна еволюція“. Бо ж будь-який елемент „бульйону“ — це система, в якій відбуваються не лише процеси синтезу, а й саморуйнування. Або інакше: процеси, які відбуваються у такій системі, з часом стають невпорядкованими. Закон цей, щоправда, зформульовано для замкнутих систем, які не зазнають впливів ззовні. Але тут зовнішні впливи (зокрема, ультрафіолетове випромінювання Сонця) цей руйнівний ефект посилюють.

Підведемо своєрідний підсумок. Навколишній світ має в собі здатність самооновлюватися, продовжувати своє існування. Ко-

жен представник цього світу є доцільною конструкцією, системою, в яку вкладено величезну кількість інформації. А досвід знає лише одну причину, яка здатна витворювати такого типу конструкції, — це розумний творець. Бо розумні наслідки завжди мають розумну причину, а нежива матерія таки не може витворити якість, якою сама не володіє!

Отже — у світі є організовуюче і керуюче та упорядковуюче Начало, яке дає усьому лад, яке підтримує життя на Землі в усіх його найрізноманітніших формах...

Дарвін і дарвінізм

Вже понад сто років фундаментом атеїзму вважається *дарвінізм* — „матеріалістичне вчення про історичний розвиток живої природи Землі“. Ним, мовляв, „було розкрито рушійні сили органічної еволюції, переконливо доведено безпідставність релігійних догматів про створення органічного світу та незмінність видів, що його становлять“. У 1871 р. **Чарльз Дарвін** (1809-1882) нібито „науково обґрунтував теорію походження людини від викопних людиноподібних мавп і подав на її підтвердження переконливі докази“.

Навколо цього питання у всьому світі точилися справжні баталії. Своєрідним апофеозом у пропаганді атеїстів був знаменитий „мавп'ячий процес“ у США в 1925 р. над учителем Д. Скопсом, який почав викладати у школі теорію Дарвіна. Про його суддів, річ ясна, було сказано, що це „невігласи“ і „мракобіси“. Проте дарвінізм у більшості шкіл США так і не викладають. А чи принесло щось оте „вчення“ нашим співвітчизникам, соціологам ще доведеться з'ясувати. Автор цих рядків переконаний: воно принесло величезну шкоду, сприяючи загальному занепаду моралі...

Слід, однак, зазначити, що і сам Дарвін ніде не заявив, нібито „живе породилося з неживого само“. Навпаки, він допускав створення Богом „першої клітини“ і стверджував так: „Є щось привабливе в тому, щоб думати, нібито увесь світ живого з'явився з одної клітини“. Важливий доказ теорії еволюції Дарвін вбачав у тому, що зародки (ембріони) різних тварин більше подібні до

себе, ніж їхні дорослі форми. Згодом цей „доказ“ було зформульовано у вигляді „*біогенетичного закону*“, „онтогенез є коротким повторенням філогенезу“ (тобто розвиток самого організму повторює історичний розвиток організмів). Тепер, однак, цей „закон“ згадують лише як невдалу гіпотезу, оскільки подібність зародків насправді є дуже поверховою. Отже, так званий *ембріологічний доказ* виявився неспроможним! Але заслуговує згадки (як приклад наукової чесності атеїстів) вчинок вже цитованого серед атеїстів німецького біолога **Ернста Геккеля**, який був фанатичним прихильником теорії еволюції і який нібито „на основі теорії Дарвіна створив матеріалістичне вчення про закономірності походження й еволюції живої природи“. Отож у своїй книжці він використовував кліше (фото) одного і того ж виду для ілюстрації зародків трьох різних видів! І коли його на цьому „приловили“, він справдовувався так: „оскільки зародки все одно подібні, то навіщо робити ще одне кліше, адже це обходиться дорого“...

Правильність теорії еволюції мав би підтверджувати ще й *порівняльно-анатомічний доказ*. Мовляв, усі тварини і людина мають єдиний план будови (скрізь загалом однакові системи кровообігу, дихання, живлення тощо). Але „спільний план“ зовсім не означає, що в усіх цих істот був спільний предок! Бо ж є органи, які зовсім не подібні. А от твердження, що в усіх цих істот був спільний, єдиний Творець, усе це цілком пояснює. У свій час багато розмов було про так звані рудиментарні (залишкові) органи як доказ спільності походження всіх видів. Але якщо сто років тому їх налічували близько 180, то тепер лише три. Та й то, скажімо, в людини залічують до рудиментів волосяний покрив тулупа і вушні м'язи. Чи ж це не наївно і не смішно?

Дарвін у своїй праці „Походження видів“ (1859) звернув увагу на те, що людина за допомогою добору отримує тварини чи рослини з найбільш цінними і бажаними ознаками. А природа, мовляв, робить це стихійно, знищуючи сліпо й несвідомо ті організми, які були менш пристосовані до умов життя. За Дарвіном, поява на Землі усього розмаїття життя обумовлена трьома

факторами — мінливістю, вже згаданим природним добром і спадковістю. Декілька слів — про цей третій.

З 1953 року ми вже знаємо, що спадкові ознаки записані в ланцюжках ДНК. Здавалося, що розкрито і механізм „творення“ природою нових видів. Це мали б бути *мутації* — раптові „збої“ записів у згаданих „рецептах“. Тоді в дітей з’являлися б ознаки чи риси, яких не було в батьків. Бралось до уваги те, що розвиток життя на Землі відбувався у присутності сталої, хоча й дуже слабкої радіоактивності (близько 0,12 рентген за рік, тобто 14 мікрорентгенів за годину). Було доведено, що збої генетичного коду в клітинах справді можуть траплятися при поглинанні рентгенівських променів. Але водночас було встановлено, що ці мутації, як правило, є згубними для організму, який має народжуватися. І що, тим самим, ніякого „нового варіанту“ життя, нового виду очікувати не доводиться.

Звичайно, *теорія еволюції сприяла певній роботі щодо систематизації і класифікації у світі живого*, навіть пов’язала усі види певними „родинними зв’язками“. Як кажуть, вона „підвісила“ усе живе на вітках єдиного великого генеалогічного дерева, що і є опорним стовпом усієї нинішньої біологічної науки. Але доказів у прихильників теорії еволюції фактично немає! Їхній вибір, як кажуть, є чисто емоційним. *Дарвінізм перетворено у своєрідну релігію*, в ідеальний фундамент атеїзму. Під виглядом науки дарвінізм проповідує віру в чудо, але без Бога!

Зазначимо, що віруючий може прийняти як теорію еволюції, так і уявлення про одноактне творіння Богом. Адже, як це було сказано папою Урбаном VIII, Всемогутній Бог міг творити світ яким завгодно шляхом. І коли б навіть теорія еволюції була доведена, то звідси аж ніяк не випливає, що Бога немає. Проте сьогодні щораз сильніше звучать голоси креаціоністів — учених, які дотримуються думки, що всі види утворювалися Богом раптово з уже заданим рівнем складності і структурної організації (латинське слово „креаціо“ і означає — створюю). Креаціоністи визнають, що Всесвіт і життя на Землі є результатом цілеспрямованого творчого акту, при якому, наче в теорії атома Бора, окремі види зайняли свої місця відповідно до певного набору генів. І переходи між отими дискретними рівнями є заборонені!

Що ж все-таки залишається в теорії Дарвіна? Висновок про реальність у природі процесів *мікроеволюції* — невеликих змін у межах виду (зміна кольору шерсті чи шкіри, форми дзьоба і т. д., завдяки чому в межах одного і того ж виду співіснує багато груп — порід та сортів). Їх то Дарвін безпідставно узагальнив до висновку про можливість *макроеволюції* — утворення нових видів внаслідок поступового нагромадження дрібних змін. Природа, однак, цього не допускає. Як зараз побачимо, коли б це було можливим, — було б виявлено багато перехідних форм або ж „чорновиків еволюції“! А їх не виявлено...

Де ж „чорновики еволюції“?

Третім доказом правильності теорії еволюції мали б бути дані *палеонтології* (від грецького „палеос“ — давній, „онтос“ — існуюче і „логос“ — вчення) — науки, яка, досліджуючи рештки викопних організмів, вивчає усі прояви життя в геологічному минулому Землі. Дарвін у свій час покладав великі надії на те, що палеонтологія виявить багато так званих перехідних форм, тупикових віток еволюції. Він говорив: „Число проміжних різновидностей, які існували в минулому, повинно бути величезним“. Сталося однак щось протилежне. За останні сто років палеонтологи розкопали, як образно кажуть, цілі цвинтарі зкам'янілих тварин. Але отих перехідних форм або, як кажуть, „чорновиків“ еволюції взагалі не виявлено! А якщо і знайдено „викопного птаха юрського періоду — археоптерикса“, що мав „дзьоб із конічними зубами і по три вільні пальці на крилах“, то це швидше була одна з „нормальних“ форм життя (вимерло ж їх немало!), а не якась там перехідна форма між плазунами і птахами...

Ще раз повторимо: палеонтологічний літопис розповідає щось цілком протилежне до того, що від нього очікували дарвіністи. Ось декілька висловлювань, які можна б вважати підсумком дискусії.

Після сорокарічних досліджень шведський ботанік **Геріберт Нільсон** у 1953 р. заявив: „Виходячи з палеонтологічних фактів, неможливо створити навіть карикатуру еволюції. Викопного ма-

теріалу нагромадилося... так багато, що... відсутність перехідних форм неможливо пояснити мізерністю матеріалу. Прогалини реальні, вони ніколи не будуть заповнені“.

Лондонське геологічне товариство і Англійська палеонтологічна асоціація провели, без перебільшення, фундаментальне дослідження. Близько 120 вчених у праці, що має 30 розділів і понад 800 сторінок, описали палеонтологічний літопис близько 2500 груп рослин і тварин. Висновок (1970 р.): „Групи рослин і тварин у палеонтологічному літописі виникають раптово... Від спільних предків немає й сліду... Перехідних форм не знайдено, швидше за все тому, що викопні перехідні форми взагалі не існують. Цілком імовірно, що переходи між родами тварин і рослин ніколи не відбувалися“.

А ось слова англійського біолога, прихильника еволюції (!) **Едмунда Семюела** (1972 р.): „Концепцію еволюції неможливо розглядати як строго наукове пояснення наявності різноманітних форм життя“. Бо: „Жоден точний аналіз біогеографічного розподілу або палеонтологічного літопису не може безпосередньо підтвердити еволюцію“.

У свою чергу англійський вчений **Фред Хойл** заявив (1981 р.): „У палеонтологічному літописі відсутні проміжні форми. Тепер ми бачимо чому: в основному тому, що проміжних форм ніколи не було“.

З приводу ж „теорії“ походження людини від мавпоподібного предка англійський учений **Малкел Магерідж** написав (1974 р.): „Факт, що таке недбале і непереконливе теоретизування так легко полонило уми двадцятого століття і застосовувалося так широко й нерозважливо, буде, безумовно, дивувати і, сподіваюсь, неабияк потішати наступні покоління“.

Закінчимо ж цю мову словами англійця **У. Р. Томпсона** з передмови до ювілейного (столітнього) видання праці Дарвіна „Походження видів“ (1956 р.): „Факти і тлумачення, на які покладався Дарвін, сьогодні вже перестають переконувати. Тривалі дослідження спадковості і генетичної мінливості підірвали дарвінівську позицію“. І далі „Успіх дарвінізму супроводжувався занепадом наукової чесності“. І нарешті: „Це положення, коли люди

науки стають на захист теорії, якій вони не можуть дати точне наукове визначення..., ненормальне і небажане в науці“!

Тож логічним є те, що в сучасному підручнику „Загальна біологія“ для X-XI класів **М. Є. Кучеренка** та ін. (К., Генеза, 2000) прямо зазначено, що „питання про суть життя не вирішене і донині“, що „багато видатних вчених-біологів були глибоко віруючими“ (в т. ч. Ч. Дарвін та І. Павлов); що „довести правильність абіогенезу не вдалося“ (тобто виявити можливість зародження живого з неживого, де проміжною ланкою мали б бути структури типу „коацерватів Опаріна“). Вказано на безсилля палеонтології, тобто визнано відсутність „чорновиків еволюції“, які засвідчили б існування в минулому „побічних“, „непридатних до виживання“ форм життя, що мали б з’являтися внаслідок „випадкових мутацій“. До речі, і вчення Дарвіна тут названо вже не теорією, а всього лише гіпотезою!

Дивні діла Твої, Господи!

На завершення ж усієї розмови про несприйнятність теорії еволюції в її „атеїстичному варіанті“ згадаємо про такі дуже прикрі для неї речі, як проблему інстинкту, проблему складного органу і проблему симбіозу.

У свій час у „Походженні видів“ Дарвін писав: „Чимало інстинктів настільки дивні, що їхній розвиток, напевне, видається читачеві утрудненням, достатнім для повалення усієї моєї теорії“...

З проявами *інстинкту* в тварин зустрічаємося щодня. Тут приглянемо до того, як виводить своє покоління інкубаторний птах. Передусім самець копає яму глибиною до одного метра і діаметром три метри, заповнює її зеленню і зверху насипає горб піску. Засуваючи ніс у пісок, він вимірює температуру, яка там встановилася (а це — точно 33°C!). Коли вона вища — робить отвори, якщо нижча — досипає піску. Після такого „регулювання“ самка кладе в пісок яйця. З часом зелень зсихається і температура в ямі змінюється. Як тільки це стається, самець на день вигортає яйця і гріє їх на сонці, а на ніч знову засипає піском. Запитаймо себе: як могла така чітка програма дій склас-

тися в голові птаха (в його ДНК) поступово, шляхом „маленьких змін“?

То ж мав рацію Дарвін! Сьогодні вчені так само не в змозі пояснити „звідки інстинкт“, як і він століттям раніше...

Щодо питання про складні органи, то обмежимося двома такими прикладами. Перший: жук-бомбардир стріляє в своїх ворогів з вогнемета, наче казковий дракон. В його організмі окремі залози виробляють гідрохінон, перекис водню і каталізатор (суміш певних ферментів), причому всі вони зберігаються в окремих ємностях. У задній частині тіла жука є вибухова камера, стінки якої викладені матеріалом типу азбеста. Вогнемет спрацьовує бездоганно, як тільки в ньому виникає потреба. І знову запитаймо себе: як могло це пристосування розвиватися поступово, методом проб? Адже тут — гра з вогнем, яка швидше всього на етапі „допасування“ мала б закінчуватися фатально для самого „винахідника“.

Ті ж питання задамо, розглядаючи апарат захисту отруйної змії. Адже тут є: 1) хімічний завод для виготовлення отрути; 2) надійна посудина для її зберігання; 3) отруйні зуби як знаряддя для ураження ворога; 4) мистецтво ефективного використання зброї і 5) механізм, який охороняє від самопораження. Чи ж не свідчить це про доцільний замисел і продуманість конструкції?

Що стосується проблеми *складного органу*, то в „Походженні видів“ Дарвін чесно признався: „Коли буде показано, що якийсь складний орган ніяк не міг зформуватися внаслідок багаточисельних дрібних змін, то теорія еволюції валиться“. Особливо усе життя хвилювала його проблема будови ока. Так, у 1860 р. він писав: „При думці навіть про незначні деталі влаштування цього органу я почуваю себе незручно“. І — наче мимохідь про ще одне — дуже важливе: „А коли я дивлюся на перо у павичевому хвості, мені стає просто не по собі“. Пам’ятаймо: Дарвін так і не пояснив, для чого існує *краса* в природі!

Справді, якщо описувати око, то доводиться говорити окремо про його оптичну систему — про кришталік як дивовижну лінзу, що має здатність змінювати свою фокусну відстань, і про сітківку — світлоприймач, розташований строго у фокальній площині. І про механічну систему діафрагмування та систему наведення на

різкість, систему змазування виділеннями сльозових залоз, і про систему перетворення оптичного сигналу в електричний, про передачу цих сигналів у мозок та їх розшифровку там. Усі ці системи мають смисл лише у їхній сукупності. Але чи може такий складний орган з'явитися шляхом поступового нагромадження якихось невеликих змін? Бо ж кожна з цих ланок, з'явившись окремо, буде зайвою та й навіть шкідливою для організму і повинна б зникнути раніше, ніж зформується всі інші. Те саме можна сказати про будь-який орган — про серце, печінку і т. д. Невже, Шановний Читачу, ця складність Тебе не дивує? Невже вона Тебе не жахає?

Що ж до питання „Для чого існує краса в природі?“, то його не пояснив ніхто із послідовників Дарвіна. Розважливу відповідь на нього, однак, знаходимо в новелі **Артура Конан Дойля** „Морська угода“. Задивляючись на розквітлу троянду, герой цього твору Шерлок Холмс розмірковував так: „Мені здається, що своєю вірою в Божественне Провидіння ми зобов'язані квітам. Усе інше — наші здібності, наші бажання, наша їжа — необхідне нам передусім для існування. Але троянда нам дана понад усе. Запах і колір троянди прикрашають життя, а не є умовою для його існування. Лише Божественне Провидіння може бути джерелом прекрасного. Ось чому я й кажу: доки є квіти, людина може надіятися.“

І, нарешті, приклад *симбіозу*. Як виявляється, і риби терплять від паразитів, які залазять їм в очі і зябра. Щоб позбутися їх, риби відвідують своєрідні підводні лабораторії, де їх одну за одною приймають „санітари“ — дві рибки губани. Велика риба запливає і завмирає. А губани їх очищують, безбоязно заглядаючи в рот. Ї тут не трапляється, щоб пацієнт повів себе „непорядно“ та проковтнув свого лікаря, хоча за межами лабораторії він харчується і такими рибами. Як могли скластися ці стосунки між рибами поступово? Адже рефлекс ковтання у великої риби існує і він мав би спрацювати...

Теорія еволюції зазнала краху. Під кінець цієї розмови згадаймо ще дитячу казку про те, як жаба перетворилася в царівну. У казці це діється ментально. Теорія еволюції розповідала нам таку ж казку з тою різницею, що таке перевтілення нібито

відбулося за якісь там сотні мільйонів років. Осмисливши все це, вигукнемо вслід за Псалмоспівцем: „Дивні діла Твої, Господи!“.

Бо висока доцільність і продуманість пронизує все живе на Землі. І засвідчує вона, як сказав апостол Павло, „Його вічну силу і Божество“. Тому й, беручи до уваги, що дарвінізм був (і залишається) основою атеїзму, матеріалізму, логічно завершити цю розмову словами американського фізика, лауреата Нобелівської премії (1923 р.) **Роберта Мілікена**: „Існує Божество, яке керує нашою долею... На мій погляд, чисто матеріалістична філософія є вершиною невігластва“...

І — незайвими, напевне, будуть саме тут слова Папи Івана Павла II зі згаданої вище (на с. 65) енцикліки (с. 73, 97): „Помилкою є думати, що віра може сильніше впливати на слабкий розум; навпаки, тоді їй загрожує небезпека, оскільки вона може опуститися до рівня міфів або забобонів. Так само без дозрілої віри розумові бракує стимулів, щоб зосередитися на специфіці й глибині буття“. І ще: „Віра, дар Божий, хоч і не ґрунтується на розумі, але аж ніяк не може без нього обійтися; водночас розум бачить, що мусить опертися на віру, щоб відкрити горизонти, яких він власними силами досягти не може“.

Нагадаємо ще й сказане Папою у січні 2002 року у Третьому Римському університеті: „Ігнорувати внесок релігії в освіту є помилкою перспективи і поганою послугою щодо правди науки про людину. Досить об’єктивно розглянути історію, щоб зрозуміти, наскільки важливою була релігія для формування культури і наскільки великим був вплив релігії на людський світогляд“.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Отож, Шановний Читачу, ми з'ясували тут, що вчені світової слави щиро вірували і вірують в Бога — Творця світу. Хоча своє ставлення до отої Великої Таємниці іноді висловлюють так, ніби перебувають десь у „позахмарних висотах“.

Коли ж, образно кажучи, ми разом з ними „опускаємось на землю“, то бачимо, що різні люди уявляють собі свого Творця неоднаково і по-різному розуміють спосіб, в який Йому слід віддавати шану й хвалу.

Дивуватися цьому не слід. Бо ми живемо в епоху розквіту індивідуалізму, коли кожна людина відчуває свою неповторність, свою суверенність, коли вона ніби хоче заявити всім: у стосунках між мною і моїм Творцем я не потребую ніякого адвоката. Однак, з другого боку, усвідомлюємо: якщо мова йде про християн, то вони таки мали б утворювати одне стадо, в якому пастир — Христос. Адже в усіх — один Бог, одне Євангеліє, одна найголовніша заповідь: „любіть один одного“...

Отже — як сприймати факт існування багатьох релігій, як ставитися до представників інших конфесій, який шлях вибрати для себе?

1. Передусім ми аж ніяк не повинні сумніватися в тому, що Бог — Творець світу існує (а коли такі сумніви з'являться, заглядаймо в підручник біології та розмірковуймо над складністю усього живого). Водночас кожної миті пам'ятаймо слова митрополита Сурожського (у Лондоні) **Антонія**: „Зустрітися з Богом — це увійти в печеру до тигра“. Усвідомлюймо: Бог — люблячий і добрий Батько, але водночас Він — грізний і суворий Суддя! І всі релігії ведуть до Нього. А в тому, що їх багато, очевидно, є певний задум Творця (як і те, що на Землі є сотні різних народів, націй). Це, очевидно, мало б сприяти руху людини вперед, угору, — до Нього. Адже головна заповідь для всіх одна: „Будьте святими, бо Я святий!“...

2. Ми повинні знати, що християнство — найсвітліша і найдовершеніша з релігій. Що поява християнства спричинила перелом в історії Європи, в духовній історії усього людства. Що христия-

янство запропонувало людям нову шкалу моральних цінностей, засудивши жорстокість і насильство та висунувши ідею рівності усіх людей. Що перемога християнства утвердила в свідомості усіх людей перевагу духовного начала над матеріальним. А тому будь-які заклики „повернутися назад до віри предків“ (як ось — до вшанування Дажбога) — це заклик до подальшого духовного занепаду й регресу. Туди ж, у глухий кут ведуть зацікавлення „таємними знаннями“ на кшталт „теософії“ Є. П. Блаватської (1831-1891), як також пошуки „зв'язків із Космічними розумом“, для опису яких щедро використовується наукова термінологія, але де немає ні крихти науки...

3. Нам слід чітко усвідомити, що отой поділ християнської Церкви на Західну і Східну у 1054 р., як також на Католицьку й Протестантську в 1520 р., стався внаслідок втрати окремими людьми (хоча й високого духовного стану) того, що зветься страхом Божим. Що тоді за пишними словами про „небесне“ приховувалися суто „земні“ інтереси (у 1054 р. це була суперечка щодо юрисдикції над південною частиною Італії, у 1520 р. — з приводу продажі індульгенцій — грамот про відпущення гріхів). Але й маємо усвідомити, що в цьому поділі, напевне, проявився задум Творця: щоб ми всі змагалися в устремлінні до святості та щоб тим самим зростав рівень духовного життя! (див. слова Папи Івана Павла II у кн. „Переступити поріг надії“. — 1995. — С. 121). І з точки зору нинішнього дня пора вже забути оті наївні суперечки щодо того „голоти чи ні священикам (та й мирянам) бороди“, „вживати при відправі Служби Божої прісний чи квасний хліб“, „хреститися двома, трьома чи усіма п'ятьма пальцями“, як і суперечки про все те, що зветься серйозними, догматичними розходженнями між Церквами. Усе це блідне перед невимовною могутністю Творця!

А доки єднання Церков не досягнуто, з розумінням сприймімо уявлення про доповнюючу роль Христа і Святого Духа (див. книгу **В. Гриневича** „Наша пасха з Христом“, Вид. Любл. катол. ун-ту, 1987, т. 2, С. 368), завдяки якому, зокрема, римо-католицька комісія недавно дійшла висновку, що „фактично немає підстав не визнавати важність протестантської Євхаристії“. Тим більше це стосується таїнств Православної Церкви — усі вони з

боку католиків визнаються! Щодо цього Другий Ватиканський собор здійснив великий крок уперед до об'єднання Церков...

4. Таки мусимо визнати: переіменовуючи свого учня Симона в Петра („петрос“ — камінь), Христос цим актом підкреслював щось особливе! Що б там хто не домислював про те, розуміти під каменем (Мт. 16: 18) Петра чи його віру, в Євангелії читаємо далі й таке, виняткове, яке стосується тільки Петра: „Дам тобі ключі Царства Небесного“. Але ж: „Царство Боже всередині вас“ (Лк. 17:21). То, може, тут йдеться про вміння глибше з'ясувати сутність людини, запити її душі, вміння відповісти на питання про місце людини у Всесвіті, про її призначення на цій землі та її потойбічне майбутнє?! Або ось в іншому місці Христос сказав до Петра: „Утверди братів твоїх“ (Лк. 22:32). Було ж це сказане! І, напевне, це відіграло позитивну роль в утвердженні християнства.

В час розквіту атеїзму пора б визнати: так, серед Римських Первосвящеників були різні люди (бо вони грішні, як і кожен з нас, а непомильні, і в цьому переконані всі католики, *лише тоді*, коли проголошують „з кафедри“ істини віри). Але в цілому Рим таки став скелею в розбурханому християнському морі, на якій утвердилося християнство. Нам досить заглянути хоча б у книгу Г. Флоровського „Пуги руссаго богословия“ (Париж, 1937 р.), щоб з'ясувати собі: упродовж сотень років християнство Русі живилося богословською думкою Заходу...

5. Розмислюючи над роллю Берестейської унії в нашій історії, загалом — роллю Греко-Католицької Церкви, мусимо визнати: були патріотами ті, хто приймав унію, і ті, хто боровся проти неї. Бо ж ніхто тоді, у 1596 р., не міг заглянути в майбутнє. Одні боялися, що унія прискорить зпольщення, інші ж боролися з цим, виходячи ось з такого „пункту 15 Умов з'єднання“: „Якщо на майбутнє люди нашого обряду, погордившись своїм обрядом і церемоніями, забажали б прийняти обряд і церемонії римські, то нехай їх не приймають, бо всі вони вже в одній Церкві і під одним Пастирем“. І, оглядаючись назад, скажемо: принаймні на всій Правобережній Україні наші предки де 100, а де 200 років були греко-католиками (зокрема, Почаївська лавра — з 1713 по 1831 р., тоді якраз, у 1771-1791 рр., було збудовано її Успенський

собор). Не будемо ж ми, образно кажучи, чинити святотатство й розкопувати могили наших прадідів!

Сьогодні поблизу храмів подекуди чуємо лозунги: „Нам Рим не батько, а Москва не мати“. У справах церковних таке мислення сумнівне. Адже у всіх християнських храмах проголошується віра „В єдину, соборну й апостольську Церкву“, як також молимося „за добрий стан Святих Божих Церков і за з'єднання всіх“! Отже ми повинні змагати до єдності і з Римом, і з Москвою — до єдності в молитві й взаємній християнській любові. Дякуючи Всевишньому, що можемо молитися у своїй Церкві своєю рідною мовою, коли кожне слово молитви нам зрозуміле і близьке...

6. Ї, нарешті, нашим обов'язком є безперестанна праця над собою, щоб життя кожного наповнювалося духовністю. Ми повинні змагати до зменшення зла у світі, до примноження добра. Ми мусимо пам'ятати: світ пережив великий (можливо оправданий і неминучий у людській історії) бунт проти Бога. Погодьмося, що матеріальна й духовна нерівність, яка часто зводилася буквально до різноманітних форм рабства, не могла не закінчитися таким бунтом. Не повинно так бути, що одні потопають у розкошах, тоді як інші вмирають з голоду! Але ми вже побачили і те, що, беручи в свої руки справу влаштування світу без Бога і Його заповідей, люди отримують руїну... Руїну матеріальну і руїну духовну!

З другого ж боку, навряд чи в змозі ми однозначно встановити цінність і смисл людських страждань. За словами проповідника **Б. Греєма**, зауважено таку закономірність: найбільший вплив на суспільство виявили якраз ті, хто страждав більше за інших! *Страждання розкривають приховані глибини характеру і звільняють невідомі сили, вони наче розпушують ґрунт нашої душі.* А лише глибоко скопана земля може дати щедрий урожай...

Мусимо отже йти вперед, спрямовуючи очі вгору. Пригадуючи слова **Василія Великого**, йти „від звіра до неба“. Будемо ж, услід за пророком Ісаєю, шукати Бога, щоб була живою наша душа.

Пам'ятаючи, що найбільші вчені всіх часів та всіх народів глибоко вірили в Бога і що вони цю щиру свою віру заповідали кожному з нас!

Додатки

„ВІД СОРОМУ... ЗАСНУТИ Я НЕ МОЖУ...“

Це — **Іван Франко**. „Пролог“ до поеми „Мойсей“. Як часто ми їх, ці переповнені болем слова, згадуємо? А, напевне, кожен з нас — з дитинства, щодня, тричі на день, упродовж усього життя мав би повторювати їх, ці розпачливі слова:

*„Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжу,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!*

*Твоїм будуцим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізних
Палитиме, заснути я не можу.*

*Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?*

*Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоєм*

*Тебе скував і запряг на вірність?
Невже тобі лиш не судилось діло,
Що б виявило твоїх сил безмірність?“...*

Ї мали б ми задумуватися — чому це „від сорому“?

Чому це римський філософ **Сенека** майже дві тисячі років тому вигукнув: „Найбільше лихо у світі — брак сорому?“

Дуже часто в газетах читаємо роздуми на тему „що ми за народ?“, „чому ми такі?“, надто довго ми шукаємо головну причину наших бід. Вона ж — на поверхні: **МИ — НАРОД, ЯКИЙ НЕ УСВІДОМИВ СВОГО ОБОВ'ЯЗКУ ПЕРЕД СВОЇМ ТВОРЦЕМ.**

Один з Отців Церкви — **Василій Великий** — ще в IV ст. сказав: „Людина — це звір, якому звелено піднятися до неба“. І трагедія вселюдська, а особливо наша і тепер, у тому, що звірів усіх видів і мастей навколо було (і є) багато, тоді як приклади тих, хто піднімається сходинками „вгору“, здебільшого залишаються невідомими. Справді, коли хтось і зведе погляд до зоряного неба, то все ж так і не збагне, що над ним — велична безодня. Хоча й щодня проходить повз найрізноманітніші форми живого, то не задумується, що є свідком невимовного і незбагненого дива. І не повторить услід за шведським ученим **Карлом Ліннеєм**: „Я бачив слід Божий у Його творінні, і що за сила скрізь, навіть у найдрібніших, найнепомітніших Його творіннях, що за мудрість! Що за невимовна досконалість!“ А мав би кожен з нас бодай зрідка зупинитися, вдуматися й жахнутися!

Звичайно, людське життя многотрудне, людська ж історія переповнена жахиттями. Однак це аж ніяк не є запереченням існування Творця! Інша річ, що нам важко зрозуміти Його задум, зокрема, — про кожного з нас.

На сцені світової історії виступили тисячі різних племен і народів. І, напевне, вони — оті різноманітні, відчужені, оті відокремлені один від одного своїми традиціями, уподобаннями і долею, не в останню чергу — своїми уявленнями про Творця і про те, як Його вшанувати, що вони, кожен з цих народів і кожне плем'я, були покликані зіграти на отій „сцені“ *свою* певну роль. Зробити якийсь внесок у скарбницю вселюдської культури, збагатити її чимось своїм, неповторним, на що лише вони отримали певний талант і своєрідне покликання. Тож, очевидно, кожне сприяння розвитку будь-якого народу (нації як об'єднаної спільною традицією, мовою і культурою групи людей) — це співділання з Творцем в реалізації Його задуму. І, навпаки, — намагання обмежити духовний (і фізичний) розвиток народу (нації) є важким гріхом супроти нашого Творця, його Святого Духа, Який щомиті животворить все навколо!

Про це ж із не меншим, ніж І. Франко, бодем (але вже у зовсім недавні часи) писав **Василь Симоненко** (1935-1963):

*„Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок,
Є тисячі ланів, але один лиш мій.*

*І що мені робить, коли малий зажинок
Судилося почать на ниві порясній?
Чи викинути серп і йти байдикувати,
Чи долю проклясти за лютий недорід
І до сусід пристать наймитувати
За пару постолів і шкварки на обід?
Коли б я міг забуть убогу рідну ниву,
За шмат цієї землі мені б усе дали.
До того ж і стерня ніколи ніг не коле,
Тому, хто їх вдягнув в холуйські постолі.
Та мушу я йти на рідне поле босим,
І мучити себе й ледачого серпа,
І падати з втоми на покоси,
І спать, обнявши власного снопа.
Бо нива це — моя! Тут я почну зажинок,
Бо кращий урожай не жде мене ніде,
Бо тисяча доріг, мільйон вузьких стежинок
Мене на ниву батьківську веде...*

Бо кожен із нас (услід за одним єврейським учителем) мав би сказати собі у глибині душі: на Страшному Суді наш Творець не запитає мене „чому ти не став Ейнштейном чи Веделем, чи Айвазовським, чи Шевченком?“ Ні, Він запитає: чому ти не став Степаном (Іваном, Миколою,...) тобто тим, ким **ТИ САМ МАВ СТАТИ**, використовуючи обдарування, що їх Він тобі дав. Отже, чому ти не реалізував себе, свої можливості, щоб справді піднятися до Бога, щоб **СТАТИ ЙОГО ДИТИНОЮ?**

Конкретно кожного українця Він не запитає „чому ти не став німцем (французом, японцем,...)“. Ні, Він запитає: „Чому ти не став українцем, чому не засівав свою ниву своїм потом і не йшов її жати, навіть коли твої босі ноги колола стерня? Чому не доклав зусиль, щоб не насміхалися з тебе інші народи, вказуючи пальцем — ось як не треба жити?“

Якраз про це маємо думати щодень і щогодини. Думати: „А як то я виглядаю в очах інших людей та інших народів?“ Тоді й не будемо задавати собі питання „що ми за народ?“...

Близько 200 років тому американський учений і політичний діяч **Бенджамін Франклін** вигукнув: „Панове! Молімося! Я до-

жив до старості, але чим довше живу, тим краще бачу, що людськими долями керує Бог. Горобець не може загинути без Його волі, і держава не може виникнути без Його допомоги“.

А вона з'явилася на карті світу — **НАША** Держава, Україна. І, роздумуючи про її, про наше майбуття, згадуємо собі знову і знову оту легенду про будівничих Шартрського собору (недалеко від Парижа). Подорожній зупинив, одного за одним, трьох робітників тим же питанням: „Що ти тут робиш?“. Перший відповів: „Хіба не бачиш? Мучуся, цеглу вожу“. Другий сказав: „Заробляю на шматок хліба для себе, своєї жінки і дітей“. Третій же гордо заявив: „**Я БУДУЮ СОБОР!**“.

Творець наш хоче, щоб ми, кожен зокрема, чесною працею („у поті чола“) продовжували тут Його справу. Але водночас, щоб ми „шукали Царства Божого“ (Мт. 6:33) як особливого стану нашої душі (Лк. 14:17). Щоб якнайповніше усвідомлювали, що „не хлібом одним живе людина, а передусім Словом Божим“ (див. Мт. 4:4). Історія вже довела: коли думаєш тільки про хліб, то і його не матимеш...

Так, багатьом із нас сьогодні дуже нелегко. Скрутно матеріально і важко морально. Але — думаймо про день завтрашній, маймо тверду надію, що Всемогутній Творець не забув про нас, про кожного з нас зокрема! І, міцно стуливши уста, працюймо. Щоб, зокрема, не осоромитися і перед іншими народами, і перед своїми ж нащадками...

„У ХАТІ СВОЇЙ — ПРАВДА І ЖИТТЯ“

Закінчується річне коло днів-ночей — і в черговий раз надходить той тиждень-півтора, коли з гучномовця та з екрана телевізора звучить Шевченківське **СЛОВО**. Надходять дні, коли, відклавши свої щоденні турботи, маємо змогу задуматись, наскільки глибоко ми сприймаємо все те, що залишив нам Тарас Шевченко, за чим тужила його душа, до чого прагнуло й чим краялося його серце...

Поет, який за глибиною свого світосприймання піднявся до рівня Старозавітного Пророка, Ізраїля (**БОГОБОРЦЯ**, тобто людини, яка не погоджується сприймати світ таким, яким він є), може сказати багато гірких слів. Зокрема, що — доки не буде вільним його народ — він „не знає Бога“. Що, протестуючи проти казенної церкви, яка „розп’яттям добиває вольний світ“, він береться „явленними (іконами) піч топити, а кропилом — нову хату вимітати“. Він навіть, маючи за зразок Старозавітного Патріарха Авраама, виведе „на сцену історії“ батька, який заради життя свого народу принесе в жертву своїх дітей (Гонта в „Гайдамаках“, хоча цього „факту історії“ і не було). А, дивлячись на кволість і здрибнілість своїх же земляків та зазираючи в майбутнє, що його вони здатні „розбудувати“, з розпачем вигукне: „Погибнеш, згинеш, Україно, не стане знаку на землі... Во злоби сини твої тебе убу’ють“...

Бо ж він, Шевченко, знав що серед його „братів по крові“ надто багато і таких, хто „тихо у куточку гострить ніж на брата“. І тих, хто так любить „отечество“, що аж „із його, сердешного, кров, як воду, точить!“, тоді як „братія мовчить собі, витрищивши очі!“, бо „може так і треба“...

Повторюємось: поет такого рангу **МАЄ ПРАВО** сказати багато. І особливо оте: „Я так люблю мою Україну убогу, що проклену святого Бога, за неї душу покладу!“ Він, може, навіть повинен був це сказати, саме так виявити увесь біль своєї душі, бо ж „сміються з України сторонні люди!“

Гріх, звичайно, весь час оглядатись назад, коли треба йти вперед. Зокрема, гріх згадувати, як хтось там і колись з лакей-

ської навіть своєї природи на угоду безбожницькій владі „дер з багрянниць онучі“, понижуючи (на протигагу високим Шевченківським імпульсам) загальний духовний рівень нашого суспільного життя. Але біда в тому, що дехто дотепер все ще очікує повернення тих же часів, щоб творити ті ж „подвиги“. Ще більший гріх у тому, що коли з ласки Божої прийшла нам пора стати з колін і з усією гідністю зайняти своє місце у світовій спільноті, надто багато замість наполегливої, щоденної, конструктивної праці чуємо навколо себе оте „скигління перед нашою Руїною“, оте „шморгання носом і посипання голови попелом“ (Дм. Донцов). Так, начебто нам і справді „подобається бути народом-мучеником, народом-страдником“. І на „шевченківських вечорах“ найчастіше оплакуємо „Марину й Катерину“, тоді як слід би, зазираючи в „Кобзар“, не шукати там „декларації та оправдання свого існування“, а набиратися з нього розуму й волі — щоб підійматися кожному в гору, щоб **САМОМУ СТАВАТИ ШЕВЧЕНКОМ** за глибиною любові до рідної землі, за силою духу й твердістю характеру.

Бо ж він, Шевченко, не поклоніння собі бажав („мені однаково“), але якраз, щоб ми, кожен зокрема, сягали отої висоти його любові („я так люблю...“) і його розпачу („я ридаю, як згадаю“). Щоб кожен з нас, як і він, міг сказати: „Орю свій переліг“ і водночас, щоб не дав підставу ствердити „ми в раї пекло розвели“...

Чи під силу це нам? Бо так і просяться, щоб їх згадати, слова **Осипа Маковея** (з його вірша „Хрест“):

*...О Христе, глянь: ті Юди та Пилати
Від Тебе ждуть небесної заплати!
Хрестом Твоїм зацятькують сумління,
А їх серця, як ті хрести, — з каміння.
...Самі ж ідуть чортівськими шляхами —
Звірюки від колиски і до ями!
...І шибениця в їх домах є богом,
А Ти стоїш, Ісусе, за порогом.*

Сьогодні вже все, що можна було і треба було сказати, сказано. Зокрема, і про все, що пов'язане з тим, як здобуваємо хліб наш щоденний тепер і як він діставався нам десять років тому.

Але щось ота елементарна істина ніяк не доходить до багатьох умів: „не так давно“ чинено **ПОДВІЙНИЙ ГРІХ**. Бо коли у світі щорічно від голоду вмирало не менше 30 млн. чоловік, „ми“ перехоплювали в них **ЇХНІЙ** кусень хліба, закупаючи зерно в США і в Канаді за продану нафту, газ, золото та ін. — **ОБКРАДАЮЧИ СВОЇХ ВНУКІВ!** А ми мали б на своїх, найкращих у світі чорноземах збирати такий врожай, щоб вдосталь нагодувати себе і **НАШИМ ХЛІБОМ** допомогти їм, отим злидненим, що живуть у піщаних пустелях... Може, у цьому, **САМЕ У ЦЬОМУ** і полягає насамперед ота „місія України“, про яку дехто так багато роздумує?

Чи не за це нас осудив Господь Бог? Чи не тому на нашу землю суне оте велике стихійне лихо — поступове зневоднення? Адже сьогодні на півдні України вже близько 1000 сіл не мають своєї води! А „менше ніж через 100 років територія... України може перетворитися на пустелю“ — див. статтю видатного американського планетолога **Карла Сагана** в журналі „Огонек“, ч. 11 за березень 1988 р.! Загалом же над народами колишньої Російської імперії упродовж 70 років чинено нелюдські експерименти, що довели до руйнації історично прийнятних способів господарювання та нормального руху вперед. „Видатні теоретики й уболівальники за долю трудящих“ завели „одну шосту земної кулі“ в глухий кут, з якого навіть наймудріші голови усіх „постсоціалістичних“ країн легкого виходу знайти не можуть. І, згадуючи Шевченка, ми заздримо фінам, які колись разом з „молдаванами та іншими“ мовчали, бо благоденствували“, але які тоді у 1917 р., зуміли вийти на нормальну дорогу суспільного розвитку, а в 1939-1940 рр. відстояти право на своє життя.

Чи вийдемо ми? Чи, може, деградуємо, звалимось у небуття (і справдиться оте „погибнеш, згинеш, Україно...“)? Чи будуть наші внуки сидіти і скиглити на „ріках Вавилонських“ — загнані стихією, в якісь незнані далекі простори? Бо ж тут для боротьби з пустелею потрібні будуть не плаксії, а **БУДІВНИЧІ** — люди твердого характеру. Чи є він у нас і чи буде в наших дітей та внуків? Адже, здається, ой як домінує у душі нашій оте **Франкове:**

*Лиш одну хіба пісню я вмію стару:
Я рабом уродивсь та рабом і умру...
Мій учитель був пес, що на лапки стає,
І що лиже ту руку, яка його б'є...
І хоч в душу вірвесь часом волі приваб,
Але кров моя — раб! Але мозок мій — раб!
Хоч я пут не носив на руках і ногах,
Але в нервах ношу все невільницький страх...*

Дехто, оправдуючи свою зневіру, пасивність та бездіяльність, киває на сусідів. Мовляв, „все одно“, не дадуть нам „жити й розбудовуватись“. Яка ганьба! Бо ж неважко збагнути: тепер, коли минулися епохи імперій, **КОЖЕН** народ (і вони також!) дорожить власною свободою, своїм благополуччям. Адже „не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи“ (К. Маркс). Історія довела: нічого не виграли від „тамтого“ „стилю державотворення“ ні наші „західні“, ні „східні“ сусіди. А тепер і вони самі, і весь світ, напевне, не захочуть поновного випробовування зкомпрометованих методів і прийомів... То ж річ не в них, не в сусідах, а в нас самих! Чи усвідомимо це? І — коли? Бо поки що, здається, бездумно гайнуємо час у п'ятиці (число алкоголіків та наркоманів безперервно зростає...), мало задумуючись над тим, що ми з'явилися на цей світ з волі Творця і що Він таки чогось очікує від кожного з нас...

Так, це він, наш Кобзар, переспівуючи псалом 11-й і думаючи про „малих отих рабів німих“ (ще й нас досьгодні), пророче промовив:

*Я на сторожі коло 'їх
Поставлю **СЛОВО**.*

Бо він знав, що слово, що мова — це душа народу, душа нашої матері-України. А „хто матір забуває, того Бог карає“! Чи ж усвідомлюємо ми цю основу нашого життя? Як багато зневажає її і „цвенькає“ „по-благородному“, не усвідомлюючи, що перед Богом немає мов кращих і немає гірших. Він, наш Творець, хоче навіть, щоб і ми наші молитви складали Йому **СВОЮ РІДНОЮ МОВОЮ!** Сказав же апостол Павло: „Як багато... різних мов є на світі, — і жодна з них не без значення!“ (1 Кор. 14:10). Але

і тут ми, напевне, одні з небагатьох народів світу, хто, зневажаючи свою рідну мову (а тим самим і Творця), вживає неприродний і мало зрозумілий для більшості суржик!

Тим часом ось що про це писав митрополит Іларіон — **Іван Огієнко**: „Відсутність живої української мови в Церкві — це грабунок вірних. Це приготувати щедрий банкет для голодних, — і тільки показати його їм, але не дати насититись голодному!“... Хоча вже здавна традиція була зовсім інакшою. Зокрема, Сава Освящений в VI віці уряджував Богослужіння живими народними мовами для вірмен, грузинів, бессів і ін. Церковний письменник VI віку Кассіодор свідчить, що „кожен народ співає в Церквах хвалебні пісні природньою мовою“. Та, мабуть, довго братиме ще верх та рабська наша психологія...

Уподібнююмося ж Шевченкові і в цьому — у найглибшій та найщирішій любові до нашої так милозвучної мови. Частіше згадуймо і ось ці слова **Панаса Мирного**: „Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота схованка його духа...“. Бережімо і плекаймо її...

І в мові цій виберімо два найвизначальніших слова, що мали б стати своєрідними гаслами усього життя кожного з нас, — **ГІДНІСТЬ І ЛЮБОВ**. Думаймо про те, що наш Творець надав кожній людині здатність розрізняти, що таке **ДОБРО** і що — **ЗЛО**. Як також — вселив у душу кожного з нас потяг до **ДОБРА**, іноді навіть не цілком усвідомлене устремління „вгору“, потребу підійматися до свого Творця. Бо, як висловився св. Василій Великий, „людина — це звір, якому звелено піднятися до неба“. То ж думаймо про те, що Він, Творець, „закинув“ нас у цей світ, переповнений, з одного боку, невимовною красою, з другого ж — незліченими формами і проявами зла, страждань і болю, не випадково. Очевидно, — щоб кожен із нас здав тут, у цьому *світі вибору*, певний **ЕКЗАМЕН**, щоб кожен із нас безперестанно вибирав і примножував добро. Щоб, долаючи свою приземленість, зростав духовно, „народжувався згори“ (Ів. 3:3,7). І, обдумуючи, **ЩО** в його житті є важливішим, збагнув: найголовнішим є **ГІДНІСТЬ**.

Гідність кожного зокрема, гідність спільноти, до якої, з волі Творця, належимо...

І — **ЛЮБОВ**. Адже це Він сказав, двічі повторив оте: „Милости хочу, а не жертви“ (Мт. 9: 13; 12: 7). Тобто **МИЛОСЕРДЯ, СПІВСТРАЖДАННЯ** — до кожного, з ким зтикаємось у нашому повсякденному житті. Пам'ятаючи, що егоїст — гірший від убивці, бо той другий убиває тіло, а перший здатний убити душу... І, навпаки, що людина, „ідучи від звіра до Бога“, починається там, де вона виявляє **САМООБМЕЖЕННЯ** і повністю „реалізовує“ себе у **САМОЗРЕЧЕННІ**. У самозреченні заради людини іншої. З великої любові до неї. Аж до того, як це у Тараса Шевченка — „Я так люблю мою Україну убогу, що... за неї душу покладу!“.

Тож, помножуймо у своїх серцях братню любов, щоб здійснилося оте Шевченкове „обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!“ Пам'ятаючи повсякчасно: лише у своїй хаті — правда і життя!

Зміст

ВСТУП	3
1. ІЗ ТЕМРЯВИ ДО СВІТЛА	7
Релігія — фундамент життя	7
І серцем, і розумом	10
Що може наука?	12
„Хай згине тьма!“	19
2. ЗА СТОРІНКАМИ ІСТОРІЇ	22
Про жертви інквізиції	22
Чекко Д'Асколі і Сервет	23
Справа Коперника	24
Трагедія Джордано Бруно	27
Драма Галілея	28
Жертви? Так, але чого?	31
Від Мельє до Осипова	32
3. УЧЕНІ ВІРУЮТЬ!	36
Промовиста статистика	36
В бездонних глибинах небес	38
У надрах атомних ядер	41
І в формулах законів	43
В усіх Його творіннях	44
Голоси безбожників	46
І ще два висловлювання атеїстів	47
4. „НЕБЕСА — ДІЛО РУК ТВОЇХ“	51
Космологічний аргумент	51
„Все створив Бог з нічого“	53
Світобудова і Біблія	56
Телеологічний аргумент	59
Антропний принцип	60
Ще три аргументи	64
5. У ТАЄМНИЦЯХ ЖИВОГО	66
Речовина плюс інформація!	66
„Спочатку — курка чи яйце?“	69
Дарвін і дарвінізм	72
Де ж „чорновики еволюції“?	75
Дивні діла Твої, Господи!	77
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	81
<i>ДОДАТКИ</i>	
„ВІД СОРОМУ... ЗАСНУТИ Я НЕ МОЖУ...“	85
„У ХАТІ СВОЇЙ — ПРАВДА І ЖИТТЯ“	89

Науково-популярне видання

КЛИМИШИН Іван Антонович

ВЧЕНІ ЗНАХОДЯТЬ БОГА

Літературний редактор о. Ігор Пелехатий

Комп'ютерне виконання Марії Дзебчук
Коректор Ірина Гринів

© Видавництво „Нова Зоря“,
м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5,
тел./факс (0342) 55-24-45; тел. (03422) 254-49,
e-mail: nz@com.if.ua <http://nz.com.if.ua>
Свідоцтво про внесення до Державного реєстра суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 402 від 04.04.2001 р.

Підписано до друку 16. 02. 04. Формат 60x84 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Латинська. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 5,81. Ум. фарбовідб. 6,51.
Зам. № 40.

Віддруковано у друкарні видавництва „Нова Зоря“.
м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5, тел. (03422) 254-49